

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ –
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ «ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

(Η οικιακή και αγροτική οικονομία στον «Οικονομικό» του
Ξενοφώντος)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Του

Ευθυμίου Δημόπουλου

Διπλωματούχου Τμήματος (Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας) του
(Πανεπιστημίου Ιωαννίνων),

(2016)

Επιβλέπων Καθηγητής: Δρ. Παντελόπουλος Γεώργιος, Διδάσκων
Π.Μ.Σ Ηθική Φιλοσοφία

Συνεπιβλέπων/οντες: Βολονάκη Ελένη, Μόνιμη Επίκουρος
Καθηγήτρια τμήματος φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Αναστασίου Αθανάσιος Επίκουρος Καθηγητής τμήματος
Οικονομικών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Δεκέμβριος 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μέρος Α΄

1. Εισαγωγή.....	4
1.1. Η σημασία του όρου «Οικονομικός».....	10
1.2. Η ένταξη της οικονομίας στο σύνολο των πολιτικών-κοινωνικών λειτουργιών της πόλης-κράτους.....	11
1.3. Η εφεύρεση του χρήματος.....	14
1.4. Ορισμός του πλούτου κατά τον Ξενοφώντα.....	17

Μέρος Β΄

2.1 Η οικιακή οικονομία στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος.....	18
2.2. Ειδικά στοιχεία του «Οικονομικού» του Ξενοφώντος που σχετίζονται αποκλειστικά με την οικιακή οικονομία.....	20
2.3. Οι συστατικές διαστάσεις της οικιακής οικονομίας μέσα από τον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος.....	25
2.4. Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης.....	33
2.5. Η οικιακή οικονομία στη σύγχρονη εποχή.....	38

ΜΕΡΟΣ Γ΄

3.1. Η ιδιοκτησία της γης(Οι συντελεστές παραγωγής).....	41
3.2 Η αγροτική οικονομία κατά τον Ξενοφώντα.....	45
3.3. Οι φυσιοκρατικές απόψεις των Αρχαίων Ελλήνων.....	50
3.4 Η αγροτική οικονομία στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και οι ηθικοί προβληματισμοί.....	51
4. Συμπεράσματα.....	58
5. Πηγές.....	61
6. Βιβλιογραφία.....	62
7. Διαδικτυακοί τόποι.....	68

Μέρος Α΄

1.Εισαγωγή

Ο σύγχρονος πολιτισμός είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής πορείας. Ήδη από την 4^η χιλιετία π. Χ. στην Ανατολή διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί που έθεσαν τις βάσεις για την ανθρώπινη πρόοδο. Από τις σημαντικότερες πηγές που διαθέτουμε, και ενδεικτικά από το έργο του Ηροδότου, πληροφορούμαστε ότι οι αρχαίοι ανατολικοί λαοί, όπως Αιγύπτιοι, λαοί της Μεσοποταμίας, Φοίνικες, Πέρσες κλπ. εξελίχθηκαν σε οργανωμένες κοινωνίες. Η εξέλιξη αυτή επιτεύχθηκε με την καλλιέργεια της γης και την παραγωγή πλεονάσματος αγαθών καθώς και με την ανάπτυξη της βιοτεχνίας, του εμπορίου και την οργάνωση της διοίκησης.

Η κοινωνική διαστρωμάτωση και η οργάνωση των κρατών τους προσδιόρισε την οικονομική και πολιτιστική εξέλιξη των περιοχών της Ανατολής. Οι καθημερινές εμπειρίες και ο εργασιακός μόχθος οδήγησαν στην ανακάλυψη μέσων και στην εφεύρεση τεχνικών που βελτίωσαν και προήγαγαν τις συνθήκες ζωής των λαών αυτών. Ορισμένα από τα σημαντικά επιτεύγματά τους, όπως ο υπολογισμός των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, η βελτίωση του τρόπου καλλιέργειας με τη χρήση μεταλλικών εργαλείων, η τελειοποίηση του αρότρου, η ανακάλυψη του τροχού, η επιινόηση ορισμένων μέτρων, καθώς και των πρώτων νομισμάτων για τη διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών, συνέβαλαν καθοριστικά στην εξέλιξη του πολιτισμού.¹

Η οικονομική σκέψη παρουσιάζεται στην Αρχαία Ελλάδα, όπου στο πλαίσιο της καλής διαχείρισης του οίκου, δηλαδή της περιουσίας και των εισοδημάτων, γίνεται η προσπάθεια μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης που να εξετάζει τη λειτουργία της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτείας στο σύνολό της.

Στην Αρχαία Ελλάδα, η οικονομία ήταν ενταγμένη στο σύνολο των κοινωνικοπολιτικών λειτουργιών της πόλης-κράτους και γι' αυτό θεωρούνταν μέρος της συνολικής διαχείρισης των υποθέσεων της πόλης. Σπουδαίοι στοχαστές οικονομικών ζητημάτων μπορούν να θεωρηθούν ο Ξενοφών και ο Αριστοτέλης καθότι για την εποχή τους υπήρξαν αρκετά καινοτόμοι, εισάγοντας για πρώτη φορά οικονομικούς όρους και διαδικασίες που επρόκειτο να θεμελιωθούν και να καθιερωθούν αργότερα από σύγχρονους κλασικούς οικονομολόγους. Όσον αφορά τον Ξενοφώντα και την προσφορά του στην οικονομία της Αρχαίας Ελλάδας μέσα από το σχετικό έργο θ' αναφερθούμε εκτενέστερα στη συνέχεια.²

Ο Αριστοτέλης(384-322 π. Χ) δικαιούται τον τίτλο του θεωρητικού της οικονομίας καθότι οι οικονομικές έννοιες που διατύπωσε βλέπουμε να χρησιμοποιούνται ως σήμερα. Στο έργο του «Πολιτικά», διακρίνει τρία οικονομικά συστήματα: α)τη κοινοκτημοσύνη, β)την ιδιωτική οικονομία και γ)τη μεικτή οικονομία. Επιπλέον, χρησιμοποίησε για το εμπόρευμα τις έννοιες χρηστική και ανταλλακτική αξία. Επίσης, ο Αριστοτέλης εξέφρασε την άποψη

---

¹ Παπασλιώτης 2010:6,7,14.

² Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

ότι το χρήμα μπορεί να γίνει μέσο ανταλλαγής, ενώ παράλληλα πραγματοποίησε μια καινοτόμα αλλαγή στην οικονομική σκέψη συνδέοντας τη μορφή των παραγωγικών σχέσεων με το επίπεδο ανάπτυξης των μέσων παραγωγής. Η σχέση των μέσων παραγωγής(ανάπτυξη εργαλείων, μηχανών και τεχνικών μέσων με τις οποίες πραγματοποιείται η παραγωγική ανάπτυξη) και παραγωγικών σχέσεων(συνθήκες ζωής και εργασίας των ανθρώπων) διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Αριστοτέλη και υιοθετήθηκε στα επόμενα χρόνια από κοινωνικούς μελετητές και οικονομολόγους.

Ο Ξενοφών γεννήθηκε στην Αθήνα μεταξύ του 431 και 429 π. Χ στο δήμο Εργειάς της Αττικής, από πλούσιους γονείς το Γρύλλο και τη Διοδώρα, που ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη. Μεγάλωσε σαν πλουσιόπαιδο, έλαβε ολοκληρωμένη μόρφωση και σε όλη του τη ζωή διατήρησε την αγάπη του για τα άλογα και για την οργάνωση και διαχείριση ενός αγροκτήματος. Υπηρέτησε στο σώμα των ιππέων και υπήρξε μαθητής του Σωκράτη. Η αγάπη και ο θαυμασμός που έτρεφε για το δάσκαλό του δεν τον έστρεψαν στην άσκηση της φιλοσοφίας, αλλά περισσότερο τον τράβηξαν ο πρακτικός βίος, η δραστήρια και συχνά γεμάτη περιπέτειες ζωή.³

Στα παραγμένα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, έζησε στην Αθήνα μέχρι την ήττα του 404 π. Χ. Το 401 π. Χ. εγκατέλειψε την Αθήνα και πήρε μέρος στην εκστρατεία του Κύρου εναντίον του αδερφού του Αρταξέρξη, ύστερα από παρότρυνση του φίλου του Πρόξενου από τη Βοιωτία. Συγκροτήθηκε εκστρατευτικό σώμα από

---

³ Lesky 1978:847.

δέκα χιλιάδες μισθοφόρους από διάφορες πόλεις. Μετά τη μάχη στα Κούναξα και τον θάνατο του Κύρου, ο Ξενοφών ανέλαβε ηγετικές πρωτοβουλίες για την επιστροφή των μισθοφόρων στην Ελλάδα. Η περιπετειώδης πορεία τους, «κάθοδος των Μυρίων», κατέληξε στον Εύξεινο Πόντο και από εκεί στο Βυζάντιο και στα παράλια του Αιγαίου.⁴

Για σύντομο χρονικό διάστημα παρέμεινε στην Θράκη στην υπηρεσία του βασιλιά Σεύθη και κατόπιν ήρθε σ' επαφή με τις μονάδες του Σπαρτιατικού στρατού που βρισκόταν στα παράλια της Μ. Ασίας το 399 π. Χ. Πολέμησε κατά των Περσών με τους Σπαρτιάτες αρμοστές Θίβρωνα και Δερκυλίδα και το 396 π. Χ. γνώρισε τον Αγησίλαο, βασιλιά της Σπάρτης που πολεμούσε στη Μ. Ασία. Γοητεύτηκε από τη προσωπικότητά του, τον θαύμασε για τις πολιτικές και στρατιωτικές του αρετές και τον ακολούθησε πολεμώντας ακόμα και εναντίον της πατρίδας του στη μάχη της Κορώνειας το 394 π. Χ.

Για τη συμπεριφορά του αυτή, οι Αθηναίοι τον κατηγόρησαν για φιλολακωνισμό, οπότε η εξορία του απ' την πατρίδα του την Αθήνα και η δήμευση της περιουσίας του ήταν αναπόφευκτη. Οι Σπαρτιάτες του πρόσφεραν «προξενίαν», άδεια διαμονής στη Σπάρτη και σύντομα του παραχώρησαν ένα μεγάλο κτήμα στον Σκιλλούντα, κοντά στην Ολυμπία, όπου έζησε περίπου είκοσι χρόνια ήρεμη οικογενειακή ζωή με την γυναίκα του και τους δυο του γιους, τον Γρύλλο και τον Διόδωρο, και ασχολήθηκε με τη συγγραφή πολλών έργων του. Εκεί έμεινε έως το 370 π. Χ., τη χρονιά που οι Ηλείοι ανακατέλαβαν την περιοχή του Σκιλλούντα και τότε ο Ξενοφών αναγκάστηκε να μετακομίσει στην Κόρινθο, όπου έζησε έως το θάνατό του, ο οποίος τοποθετείται μετά το 355 π. Χ.⁵

Το 365 π. Χ. Αθηναίοι και Σπαρτιάτες έρχονται πιο κοντά για ν' αντιμετωπίσουν έναν νέο κοινό εχθρό, τους Θηβαίους. Αυτό το γεγονός οδήγησε στην άρση του ψηφίσματος για την εξορία του συγγραφέα. Δεν είναι βέβαιο αν και πότε γύρισε στην Αθήνα. Είναι όμως γνωστό πως έστειλε τους γιους του να υπηρετήσουν στον αθηναϊκό στρατό και στη μάχη της Μαντινείας το 362 π. Χ. ο γιος του Γρύλλος σκοτώθηκε πολεμώντας κατά των Θηβαίων. Οι

---

⁴ Κακριδής: 1971 τόμ. Γ2:447.

⁵ . Lesky 1978:848.

τιμητικές εκδηλώσεις που έγιναν για τον θάνατό του δείχνουν ότι το όνομα του πατέρα του, Ξενοφώντα ήταν πολύ γνωστό.⁶

Ο Ξενοφών ήταν στις ιδέες του αριστοκρατικός και θαύμαζε το πολιτικό-κοινωνικό-στρατιωτικό σύστημα της Σπάρτης, γι' αυτό εξορίστηκε και θεωρήθηκε προδότης της πατρίδας του, την οποία όμως δεν ξέχασε και παρακολουθούσε τη μοίρα της, όπως φαίνεται από τα έργα του. Υπήρξε από τους πιο πολυγράφους αρχαίους συγγραφείς. Τα έργα του, όσα σώθηκαν, είναι πολλά και με ποικίλο περιεχόμενο. Δεν είναι εύκολη ούτε η ειδολογική ούτε η χρονολογική κατάταξη των έργων του. Ορισμένα από αυτά συνδυάζουν γνωρίσματα διαφόρων φιλολογικών ειδών.⁷

Οι ερευνητές χωρίζουν τα έργα του σε τρεις ειδολογικές ομάδες:

A) ΙΣΤΟΡΙΚΑ

α) **ΚΥΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ**: Το έργο αυτό σε επτά βιβλία είναι απομνημονευματογραφικό, στο οποίο εξιστορείται η εκστρατεία του Κύρου εναντίον του αδερφού του, βασιλιά Αρταξέρξη Β' και η επιστροφή των «Μυρίων», δέκα χιλιάδων Ελλήνων μισθοφόρων ύστερα από περιπετειώδεις περιπλανήσεις τους στον Εύξεινο Πόντο.

β) **ΕΛΛΗΝΙΚΑ**: Πρόκειται για τα γεγονότα που καλύπτουν την χρονική περίοδο από το 411 – 362 π. Χ. Περιλαμβάνει επτά βιβλία.

γ) **ΚΥΡΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑ**: Το έργο αποτελείται από οχτώ βιβλία, όπου γίνεται λόγος για την αγωγή και την ιστορία του Κύρου του Πρεσβύτερου. Δεν περιγράφει τον Κύρο ως ιστορικό πρόσωπο, αλλά ως ιδανικό βασιλιά με σκοπό να προβάλλει τις ηθικές και πολιτικές του απόψεις.

δ) **ΑΓΗΣΙΛΑΟΣ**: Πρόκειται για ιστορική βιογραφία του Αγησίλαου, βασιλιά της Σπάρτης, που υπήρξε είδωλο του Ξενοφώντα. Ορισμένοι θεωρούν αυτό το έργο εγκώμιο, γιατί πράγματι αποτελεί έναν ύμνο προς τον βασιλιά Αγησίλαο, που τόσο θαύμαζε ο συγγραφέας.

B) ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ- ΠΟΛΙΤΙΚΑ

α) **ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ**, σε τέσσερα βιβλία. Στο έργο αυτό περιέχονται σωκρατικοί διάλογοι και διάφορα επεισόδια σχετικά με τον Σωκράτη, τον οποίο ο Ξενοφών θαύμαζε και επιχειρεί ν' ανατρέψει τις κατηγορίες που είχαν απαγγελθεί εναντίον του δασκάλου του.

---

⁶ Κακριδής: 1971 τόμ. Γ2:448.

⁷ Lesky 1978:849.

β) **ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΣΩΚΡΑΤΟΥΣ**: Είναι ένα έργο που έχει διαφορετική εκδοχή από την Απολογία του Πλάτωνα. Ένα μέρος του συγγράμματος περιλαμβάνει λόγους του Σωκράτη πριν και μετά την καταδίκη του, ενώ περιέχονται και ενδιαφέρουσες διηγήσεις για τη στάση που κράτησε ο φιλόσοφος πριν και μετά από τη δίκη.

γ) **ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ**: Σ' αυτό περιγράφεται ένα γλέντι στο αρχοντικό του Καλλία, γνωστός και από τον Πρωταγόρα του Πλάτωνα. Στη συζήτηση με κύριο ομιλητή τον Σωκράτη προβάλλονται απόψεις για την ομορφιά και τον έρωτα.

δ) **ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ**: Στο σύγγραμμά του αυτό ο συγγραφέας προβάλλει το σπαρτιατικό πολίτευμα και εξαιρεί τους θεσμούς της Σπάρτης.

ε) **ΙΕΡΩΝ**: Πρόκειται για ένα έργο σε διαλογική μορφή στο οποίο παρουσιάζεται ο ποιητής Σιμωνίδης να μιλά με τον Ιέρωνα, τύραννο των Συρακουσών, για θέματα που αφορούσαν τις δυνατότητες του μονάρχη και τη διαφορά στη ζωή του και σ' έναν απλό πολίτη.

Γ) ΤΕΧΝΙΚΑ- ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ

α) **ΙΠΠΑΡΧΙΚΟΣ**: Στο σύγγραμμα αυτό παρέχονται γνώσεις απαραίτητες για τον αρχηγό του ιππικού.

β) **ΚΥΝΗΓΕΤΙΚΟΣ**: Περιέχει ποικίλες πληροφορίες, που αφορούν την τέχνη του κυνηγιού.

γ) **ΠΕΡΙ ΙΠΠΙΚΗΣ**: Εδώ βρίσκουμε οδηγίες για την καλύτερη περιποίηση και χρησιμοποίηση των ίππων.

δ) **ΠΟΡΟΙ Η ΠΕΡΙ ΠΡΟΣΟΔΩΝ**: Στο έργο αυτό ο Ξενοφών προτείνει τρόπους για την εξυγίανση των οικονομικών του κράτους της Αθήνας στα μέσα του 4^{ου} π. Χ αιώνα.

ε) **ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ**: Το έργο αυτό κατατάσσεται σ' αυτήν την κατηγορία λόγω του πρακτικού και διδακτικού του περιεχομένου, όμως θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα φιλοσοφικό σύγγραμμα του Ξενοφώντα, επειδή εμφανίζεται ο Σωκράτης ως συνομιλητής. Ο Ισχύμαχος, ένας εύπορος μεγαλοκτηματίας, εκθέτει στον Σωκράτη τις απόψεις του για τη διαχείριση του νοικοκυριού και του αγροκτήματος.⁸

---

⁸ Lesky 1978:850-856.

Η χρονολόγηση των έργων στηρίζεται κυρίως σε εσωτερικές μαρτυρίες και στην προσεκτική μελέτη του ύφους του. Είναι πιθανόν να προηγήθηκαν τα ιστορικά έργα του, επειδή τα βιώματά του από την ενεργό δράση του ήταν πιο έντονα, ακολούθησαν τα φιλοσοφικά-πολιτικά, αφού είχε συναντήσει πολλούς «Σωκρατικούς», οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει την Αθήνα μετά την καταδίκη του δασκάλου τους. Τελευταία πρέπει να γράφτηκαν τα διδακτικά θέματα που αναφέρονται σε τεχνικά θέματα και θεσμούς.

Ο Ξενοφών είχε ως πρότυπα δυο ιστορικές μορφές: το Σωκράτη που σε όλη του τη ζωή τον συγκινούσε με τις παραινέσεις και το παράδειγμά του και τον Αγησίλαο, ο οποίος διακρινόταν για τα ηγετικά του προσόντα και την απλότητα της συμπεριφοράς του.⁹

Οι ιδέες που είχε ο Ξενοφώντας για την πολιτική και την ηθική διακρίνονται στον τρόπο που προβάλλει τις απόψεις της εποχής του για θέματα της καθημερινής ζωής, για τη συμπεριφορά, την αγωγή και γενικότερα τους θεσμούς. Σε όλη του τη ζωή έμεινε πιστός στις ιδέες του και σε υψηλές αξίες. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι το εξής: παρότι αντιπαθούσε τις ακρότητες και τα μειονεκτήματα της αθηναϊκής δημοκρατίας, περιγράφει με έντιμο τρόπο τις αγριότητες του καθεστώτος των Τριάκοντα τυράννων και καταδικάζει την αυθαιρεσία της εξουσίας τους.¹⁰

Το ύφος του Ξενοφώντα είναι απλό και ανεπιτήδευτο, ο λόγος του ομαλός, σαφής και εύληπτος. Η αναγνώριση της συγγραφικής του ικανότητας ξεκίνησε κυρίως από τους ελληνιστικούς χρόνους. Οι φιλόλογοι της Αλεξανδρινής εποχής τον είχαν κατατάξει μαζί με τους μεγάλους προκατόχους του, Ηρόδοτο και Θουκυδίδη. Θεωρήθηκε πρότυπο της αττικής διαλέκτου, όσον αφορά τη γλώσσα του, αν και αυτή δεν ήταν πάντα καθαρή αττική, γιατί περιέχει αρκετά στοιχεία από την παλαιότερη ελληνική, καθώς και άλλα που προμηνύουν την Κοινή. Οι χαρακτηρισμοί «αττική μέλισσα» και «αττική μούσα» κατά τη Σούδα δείχνουν τον σεβασμό των μελετητών του.¹¹

1.1.Η σημασία του όρου «Οικονομικός»

---

⁹ Μερεντίτης 1992:13, 22.

¹⁰ Μαρκαντωνάτος 1996:46,134-139.

¹¹ Μερεντίτης 1992:30.

Ο όρος Οικονομικός προέρχεται από τα: οίκος και νέμω. Ο οίκος είναι μία έννοια που δημιουργήθηκε στην αρχαιότητα, και συγκεκριμένα κατά την ομηρική εποχή(1.100 – 750 π. Χ.). Όπως διαπιστώνεται η έννοια αυτή είναι ευρύτερη από αυτή της οικογένειας. Ο οίκος δεν αποτελούσε απλώς μια ομάδα ατόμων που συνδέονταν με δεσμούς αίματος ή γάμου(πυρηνική οικογένεια), ούτε ένα σύνολο ατόμων που είχαν κοινή καταγωγή(το σύνολο των συγγενών – γένος), αλλά αποτελούσε μια μικρή ομάδα παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών, η οποία αποτελούνταν από τα μέλη μιας οικογένειας και άλλα άτομα, είτε ελεύθερους είτε δούλους, που οικονομικά εξαρτιόνταν από την οικογένεια. Όλα τα μέλη του οίκου, ακόμα και ο επικεφαλής και τα συγγενικά του πρόσωπα, συμμετείχαν στις παραγωγικές διαδικασίες και στην κατανάλωση των παραγόμενων αγαθών, καθώς όλοι οι οίκοι επιδίωκαν την αυτάρκειά τους. Έτσι, στην έννοια του οίκου περιλαμβάνονταν και όλα τα περιουσιακά στοιχεία(π. χ. η γη, τα κτίρια, τα ζώα, τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, ο εξοπλισμός κ. λ. π.), που εξασφάλιζαν την επιβίωση των μελών του οίκου.¹²

Το ρήμα νέμω με τη σημασία: κατέχω(ένα πράγμα) και απολαμβάνω τα ωφέληματα που μου προσφέρει, στη σύνθεσή του με τον οίκο σημαίνει: διοικώ, κυβερνώ το σπίτι, το νοικοκυριό και ό, τι άλλο αναφέραμε προηγουμένως στην έννοια του οίκου.¹³

Ο «**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ**» ως λόγος του Ξενοφώντα, όπως αναφέρθηκε και στα έργα του, πρόκειται για μια πραγματεία που εκθέτει τις σκέψεις και τις ιδέες του συγγραφέα για την άριστη διοίκηση του οίκου.

Ο όρος οικονομία και οι συναφείς όροι οικονόμος, οικονομείν, οικονομικός και το επίρρημα οικονομικώς, που αποτελούν ετυμολογικά συγγενείς λέξεις, είναι μοναδικοί στα παγκόσμια ετυμολογικά λεξικά και η προέλευση και εξέλιξη της σημασίας τους έχει αποτελέσει κατά το παρελθόν αντικείμενο μελέτης και συστηματικής σπουδής.¹⁴

---

¹² M.M. Austin, P.Vidal-Naquet 1998:67.

¹³ Μπαμπινιώτης 1998:1180.

¹⁴ Μπαλόγλου 2004:37-38.

1.2.Η ένταξη της οικονομίας στο σύνολο των πολιτικών-κοινωνικών λειτουργιών της πόλης-κράτους

Η πόλη-κράτος ήταν μια ιδιότυπη μορφή κράτους στην αρχαιότητα, που χαρακτηριζόταν από ανεξαρτησία και αυτονομία και κυριαρχούσε σ' ένα καθορισμένο έδαφος, συνήθως μικρής έκτασης. Υπήρχαν διάφορες μορφές πόλεων-κρατών με κοινό χαρακτηριστικό την ελευθερία των κατοίκων τους στη συμμετοχική ζωή της πόλης. Οι πόλεις-κράτη ήκμασαν στον ελλαδικό χώρο κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Η παρακμή τους άρχισε την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου και ολοκληρώθηκε με την εμφάνιση του Μακεδονικού κράτους και αργότερα με τις κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου, οπότε φάνηκε η υπεροχή του βασιλείου-κράτους. Στις βασικές επιδιώξεις που παράλληλα αποτελούσαν και προϋποθέσεις ύπαρξης της πόλης-κράτους ήταν η ελευθερία, η αυτονομία και η αυτάρκεια. Οι πολίτες δηλαδή αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία τους υπερασπίζοντας την ελευθερία της πόλης, συνέβαλλαν στη διακυβέρνηση με νόμους που είχαν θεσπίσει οι ίδιοι για να επιτύχουν την αυτονομία της και συμμετείχαν στην παραγωγή για να καλύψουν τις ανάγκες τους και να ενισχύσουν την αυτάρκεια της πόλης.¹⁵

Η συγκρότηση των ελληνικών πόλεων-κρατών συνδέεται άμεσα με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν στις ομηρικές κοινωνίες και που ήταν διαφορετικές από περιοχή σε περιοχή.

Κατά την ομηρική εποχή (1.100-700 π. Χ.) η οικονομία του ελληνικού κόσμου βασιζόταν στη γεωργία και η παραγωγή στηριζόταν σε μια μορφή κλειστής αγροτικής οικονομίας που χαρακτηριζόταν από την επιτέλεση όλων των παραγωγικών εργασιών και την κατανάλωση όλων των παραγόμενων αγαθών, γεωργικών και κτηνοτροφικών, στα πλαίσια του οίκου. Πολλές φορές παρουσιαζόταν έλλειψη αγαθών, τα οποία αναπληρώνονταν με περιορισμένο ανταλλακτικό εμπόριο μεταξύ των οίκων, με ανταλλαγή δώρων, με τον πόλεμο και την πειρατεία. Μέτρο αναφοράς για την αξιολόγηση των ανταλλασσόμενων αγαθών ήταν το βόδι ή τα δέρματα ζώων, τα μέταλλα κι ακόμα οι δούλοι.¹⁶ Την

¹⁵ Αριστοτέλης, *Πολιτικά* :1276b 10-16 1278b 9-12 και 1280b 32-45 1281a 1-4.

¹⁶ Καζαντζάκης-Κακριδής *Ιλιάδα* :1958:Z 232-236 και Η 472-475.

εποχή αυτή το εξωτερικό εμπόριο για την προμήθεια μετάλλων και δούλων διεξαγόταν από τους Φοίνικες.

Η κοινωνία της ομηρικής εποχής, άμεσα συνδεδεμένη με την οικονομία, ήταν διαρθρωμένη όπως αναφέραμε στα πλαίσια του οίκου, τον οποίο συγκροτούσαν : οι άριστοι(ευγενείς), κάτοχοι της γης με οικονομική δύναμη, το πλήθος, μια πολυάριθμη κοινωνική ομάδα αποτελούμενη από άτομα που ζούσαν στα πλαίσια του οίκου, χωρίς να έχουν άμεσους συγγενικούς δεσμούς με τους ευγενείς. Οι δούλοι αποτελούσαν περιουσιακά στοιχεία του οίκου. Σημαντική κοινωνική ομάδα της εποχής ήταν και οι δημιουργοί, άτομα των οποίων η εργασία προϋπέθετε κάποια εξειδίκευση (π. χ. ξυλουργοί, αγγειοπλάστες).

Η πολιτική οργάνωση των ομηρικών κοινωνιών ήταν φυλετική. Επικεφαλής των φυλετικών κρατών ήταν ο βασιλιάς, κληρονομικός άρχοντας με στρατιωτικές, θρησκευτικές και δικαστικές εξουσίες. Δίπλα στο βασιλιά υπήρχε η βουλή των γερόντων και ως συμβουλευτικό σώμα λειτουργούσε και η εκκλησία του δήμου. Διακρίνουμε ότι στα ομηρικά χρόνια διαμορφώθηκαν θεσμοί που οδήγησαν από τα μέσα του 8^{ου} αιώνα π. Χ. στην πολιτική συγκρότηση των ελληνικών κοινωνιών.

Στα τέλη του 9^{ου} αιώνα π. Χ. ο ομηρικός κόσμος περιήλθε σε περίοδο οικονομικοκοινωνικής κρίσης. Η δυσχερής οικονομική κατάσταση που επικρατούσε σχετιζόταν με τον περιορισμό της βασιλικής εξουσίας και την αύξηση της δύναμης των ευγενών(αγαθοί, άριστοι, ευπατρίδες, εσθλοί).

Στις πόλεις-κράτη εκτός από τους ευγενείς υπήρχε και μεγάλος αριθμός μικρών ή μεσαίων καλλιεργητών ή και ακτημόνων(πλήθος, όχλος, κακοί). Πολλοί απ' αυτούς ασχολήθηκαν στη συνέχεια με τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τη ναυτιλία και πλούτισαν.¹⁷

Τα πρώτα στάδια της ιστορικής πορείας των πόλεων-κρατών ήταν συνδεδεμένα με την ανάπτυξη του θεσμού της δουλείας, που στηριζόταν στην αντίληψη ότι ο πολίτης της αριστοκρατικής τάξης πρέπει να είναι απαλλαγμένος από χειρωνακτικές εργασίες και να διαδραματίζει ιδιαίτερο ρόλο στην διακυβέρνηση του κράτους.¹⁸

¹⁷ Σακελλαρίου: 1971 τόμ. Β: 35-42.

¹⁸ Δουκάκης: 170 και Αριστοτέλης Πολιτικά 7 1328b- 1329a.

Η αποικιστική εξάπλωση των Ελλήνων στη Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο κατά τον 8^ο και 6^ο αιώνα π. Χ. είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομική-κοινωνική και πολιτική εξέλιξη εκείνης της περιόδου. Η οικονομική κρίση αντιμετωπίστηκε έξω από τα όρια των πόλεων-κρατών με την ανάπτυξη του δευτερογενούς και τριτογενούς τομέα της οικονομίας. Λόγω της διευρυμένης εμπορευματικής παραγωγής και της χρήσης του νομίσματος ως κύριου μέσου συναλλαγών δημιουργήθηκαν αλλαγές στον κοινωνικό τομέα, όπως η νέα κατηγορία πολιτών που πλούτισαν από το εμπόριο και διεκδικούσαν μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας. Η κρίση της αριστοκρατικά οργανωμένης κοινωνίας οδήγησε στην ανάπτυξη της δουλείας(δούλοι αργυρώνητοι).

Ο Θουκυδίδης θεωρείται ο πρώτος ιστορικός που προσπάθησε να εξηγήσει τις ιστορικές εξελίξεις, βασιζόμενος στην εξέταση των διαφόρων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων που τις καθόρισαν. Έτσι, όσον αφορά την εξέλιξη των πολιτευμάτων στις πόλεις-κράτη, απέδωσε την παρακμή της κληρονομικής βασιλείας και το σταδιακό πέρασμα στην τυραννίδα στην αύξηση της δύναμης της Ελλάδας την οποία συνέδεσε άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη που έφερε η συστηματική ενασχόληση των Ελλήνων με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Και πραγματικά οι οικονομικές εξελίξεις που προκάλεσε ο δεύτερος αποικισμός με την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας πρόσφεραν πλούτο σε στρώματα πληθυσμού που διεκδίκησαν την εξουσία πολλές φορές με τη βία.¹⁹

Κατά τον 4^ο αιώνα π. Χ.(κλασική περίοδος) η κρίση της πόλης-κράτους συνδέεται με ποικίλα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Η οικονομία στη κλασική εποχή σε σχέση με αυτή της αρχαϊκής διακρίνεται ποσοτικά, ενώ υστερεί σε ποιότητα, μεθόδους και σε τεχνικά ζητήματα.

Ο καινούργιος κλάδος οικονομικής δραστηριότητας ήταν ο τραπεζικός λόγω της ευρείας διάδοσης του νομίσματος. Όσοι κατείχαν παραγωγικά μέσα ενδιαφέρονταν ν' αυξήσουν και να βελτιώσουν τα προϊόντα τους, καθώς και να μειώσουν το κόστος παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο εφάρμοσαν νέες μεθόδους ικανές να ενδυναμώσουν την εκμετάλλευση των πηγών και των εργατικών δυνάμεων. Η χρησιμοποίηση της δουλικής εργασίας προκάλεσε ανάσχεση της οικονομικής προόδου, επειδή στάθηκε τροχοπέδη στην τεχνική πρόοδο.

---

¹⁹ Σακελλαρίου:1971 τόμ. Β:205-217.

Στον τομέα της οικονομίας δεν υπήρξε κίνητρο για μηχανικές ανακαλύψεις, γιατί η χρησιμοποίηση των δούλων καθιστούσε πολύ φθηνή την εργασία. Όσο και αν κάποιοι τον 5^ο αιώνα υποστήριξαν ότι η δουλεία δεν ήταν φυσικό φαινόμενο, ο Αριστοτέλης είχε εντελώς διαφορετική άποψη. Αυτός υποστήριξε ότι η δουλεία ήταν φυσικό φαινόμενο, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι ορισμένοι άνθρωποι είναι από τη φύση τους φτιαγμένοι να είναι δούλοι, ενώ άλλοι ελεύθεροι. Συμπληρώνει ότι η δουλεία είναι απαραίτητη, γιατί έδινε τη δυνατότητα στους ελεύθερους ν' αποφεύγουν τις χειρωνακτικές εργασίες που ταπεινώναν το φρόνημα και έφθειραν το σώμα.²⁰

1.3. Η εφεύρεση του χρήματος

Ο άνθρωπος από τα πρώτα χρόνια της ζωής του στη προσπάθειά του να βελτιώσει τις βιοτικές του ανάγκες αναζήτησε τρόπους προκειμένου να διεκπεραιώσει τις εμπορικές του συναλλαγές. Αρχικά στις πρώιμες κοινωνίες όπου το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζούσε από τη γεωργία, το εμπόριο ήταν περιορισμένο. Άλλωστε οι ανάγκες των ανθρώπων ήταν λιγοστές.

Η ανταλλαγή με περίσσεια αγαθά, αντιπραγματισμός, θεωρήθηκε ένα πρώτο στάδιο για την εξέλιξη του νομίσματος. Ως μέσα ανταλλαγής χρησιμοποιούνταν προϊόντα διατροφικού ή ενδυματολογικού είδους.²¹

Στην ιστορική πορεία των λαών εμφανίστηκαν διαφορετικές πρακτικές στον τομέα των συναλλαγών. Στα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας από γραπτές πηγές της Μεσοποταμίας διακρίνουμε ότι στις συναλλαγές τους οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ευγενή μέταλλα-χρυσό και άργυρο- ως μονάδες μέτρησης και ανταλλαγής των εμπορευμάτων τους. Το ίδιο παρατηρούμε και σε αιγυπτιακά κείμενα της πρώτης χιλιετίας π. Χ. Η υιοθέτηση των μετάλλων έγινε γρήγορα και από άλλους μεσογειακούς λαούς.²²

Η εκμετάλλευση των πολύτιμων μετάλλων, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι στις πρωτόγονες κοινωνίες σε ράβδους ή σε όγκους ως ανταλλακτικά μέσα, επιβλήθηκε από την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και την

---

²⁰Σακελλαρίου:1971 τόμ. Γ2: 182,187.

²¹ Πέννα 2006, στο: Πέννα(επιμ): 28.

²² Παπασλίωτης: τόμ. 5, 6.

αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων. Το μεταλλικό νόμισμα καθιερώθηκε, γιατί ήταν εύκολο να κοπεί σε ομοιογενή τυποποιημένα κομμάτια εξαιτίας του μικρού του όγκου, είχε εγγυημένο βάρος και αξία, καθώς και απεριόριστη διάρκεια ζωής.²³

Το νόμισμα ορίζεται με τη στενή και την πλατιά του έννοια. Με τη στενή έννοια του όρου νόμισμα είναι ένα μικρό κομμάτι μετάλλου, σχήματος δίσκου, με αποτυπωμένο κάποιο ιδιαίτερο σήμα ή παράσταση, που εκδίδεται από το κράτος για να χρησιμεύσει ως ανταλλακτικό μέσο, με ορισμένη αξία που αναγράφεται πάνω του. Με την πλατιά του έννοια, ο όρος νόμισμα περιλαμβάνει εκτός από τα μεταλλικά νομίσματα, τα χαρτονομίσματα και τα τραπεζογραμμάτια.

Η έννοια του νομίσματος είναι στενότερη από την έννοια του χρήματος. Στα πρώτα στάδια της χρηματικής οικονομίας, ορισμένα χρηματικά μέσα που χρησιμοποιούσαν στις πρωτόγονες κοινωνίες, όπως τα ζώα, τα όστρακα, τα δέρματα, οι πολύτιμες πέτρες κ. λ. π., δεν ήταν νόμισμα, ενώ στις σύγχρονες αναπτυγμένες οικονομίες η έννοια του λογιστικού χρήματος (καταθέσεις σε τράπεζες που κινούνται με επιταγές) δεν καλύπτεται από την έννοια του νομίσματος.²⁴

Πρόδρομοι των νομισμάτων είναι μέταλλα αντικείμενα με διάφορα σχήματα. Χαρακτηριστικοί είναι οι σιδερένιοι οβελοί. Υπάρχουν δύο παραδόσεις σχετικά με την πατρότητα του αρχαίου ελληνικού νομίσματος. Η πιο παραδεκτή άποψη μας μαρτυρά, κατά τον Ηρόδοτο, στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π. Χ. ότι το νόμισμα είναι εφεύρεση των πόλεων της Μ. Ασίας. Πρώτοι οι Λυδοί έκοψαν νόμισμα από κράμα χρυσού και αργύρου. Ο Κροίσος στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π. Χ. έκοψε νομίσματα για πρώτη φορά από καθαρό χρυσό, τους «κροίσειους στατήρες». Στους Πέρσες το χρυσό νόμισμα λεγόταν «δαρεικός». Η άλλη παράδοση αναφέρει το Φείδωνα, βασιλιά του Άργους τον 7^ο αιώνα π. Χ. ως εμπνευστή της χρήσης των σιδερένιων οβελών.

Όσον αφορά την αξία των αρχαίων ελληνικών νομισμάτων ο οβελός είχε τη μικρότερη. Ακολουθούσαν άλλα νομίσματα όπως η δραχμή, ο στατήρ, η μνα και το τάλαντο.²⁵

---

²³ Σακελλαρίου: 1971 τόμ. Β:207.

²⁴ Μπαμπινιώτης 1998:1199..

²⁵ Σακελλαρίου :1971 τόμ. Β:207.

Προς τα τέλη του 7^{ου} αιώνα π. Χ. επινοείται το κερματόμορφο νόμισμα στη περιοχή της Μ. Ασίας και του Αιγαίου. Η εξέλιξη αυτή προήλθε από την προσπάθεια να βελτιωθούν οι εμπορικές συναλλαγές των ανθρώπων. Αξιοσημείωτο γεγονός είναι ότι οι λαοί της Μεσοποταμίας και της Αιγύπτου, που στάθηκαν πρωτοπόροι στη χρήση των μετάλλων για τις συναλλαγές τους, δεν χρησιμοποίησαν το νόμισμα στην κερματική του μορφή. Τα πρώτα νομίσματα που κόπηκαν στον ελλαδικό χώρο, είναι της Αίγινας «οι χελώνες», της Αθήνας, και της Κορίνθου. Ύστερα ακολούθησαν κι άλλες ελληνικές πόλεις όχι μόνο της Μ. Ασίας και της μητροπολιτικής Ελλάδας, αλλά και της Κ. Ιταλίας και Σικελίας.

Με τη χρήση πλέον του νομίσματος οι εμπορικές συναλλαγές των πόλεων εκείνης της εποχής διευκολύνθηκαν σημαντικά. Ως εκ τούτου οι πόλεις – κράτη γνώρισαν αυτοδυναμία πέραν των γεωγραφικών τους ορίων.

Η κοπή νομισμάτων σε πολύτιμα μέταλλα συνεχίστηκε και από τους Ρωμαίους, τους Βυζαντινούς, όλο το Μεσαίωνα και στους νεότερους χρόνους. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα άρχισε να εγκαταλείπεται η κοπή χρυσών νομισμάτων, ενώ ασημένια εξακολούθησαν να χρησιμοποιούνται από αρκετά κράτη μέχρι και το 1960. Έπειτα η νεότερη τεχνολογία επέτρεψε τη χρησιμοποίηση και άλλων μετάλλων, όπως νικελίου, ψευδαργύρου και αλουμινίου, καθώς και μιας μεγάλης ποικιλίας κραμάτων.

Όποια κι αν είναι η σύστασή του το νόμισμα είναι το ανθρώπινο επίτευγμα που διευκολύνει τις συναλλαγές και καθορίζεται ανάλογα με τις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες κάθε εποχής.²⁶

1.4.Ορισμός του πλούτου κατά τον Ξενοφώντα

Πλούτος κατά τον Ξενοφώντα είναι η απόκτηση πολλών αγαθών με σκοπό την κάλυψη των ανθρωπίνων αναγκών. Ο πλούτος σύμφωνα με τον Ξενοφώντα καθορίζεται όχι από την ποσότητά του, αλλά από το μέγεθος των αναγκών αυτού που τον κατέχει. Συγκεκριμένα ο άνθρωπος με τις λιγότερες ανάγκες είναι πλουσιότερος από εκείνον που έχει περισσότερες, με σταθερή βέβαια την

---

²⁶ Πέννα 2006, στο Πέννα(επιμ):30.

ποσότητα του πλούτου. Παράδειγμα ο Σωκράτης λογίζεται πιο πλούσιος, όπως αναφέρει στον «Οικονομικό», συγκρινόμενος με τον κατεξοχήν πλούσιο Κριτόβουλο, γιατί έχει λιγότερες ανάγκες.

Ο Ξενοφώντας δεν θεωρεί τον πλούτο αυτοσκοπό, αλλά το μέσο για να πετύχει κάποιος ένα στόχο του και αυτό τον κάνει αντίθετο στη νοοτροπία της αποθησαύρισης πλούτου. Όσον αφορά το περιεχόμενό του πιστεύει πως μόνο τα ωφέλιμα αγαθά είτε υλικά είτε πνευματικά μπορούν να θεωρηθούν χρήσιμα. Για παράδειγμα, ακόμα και η ωφέλεια που προέρχεται από τη χρησιμοποίηση των εχθρών, θεωρείται αγαθό συστατικό του πλούτου. Οτιδήποτε χρησιμοποιείται με ωφέλιμο τρόπο, για παράδειγμα η καλλιέργεια ενός αποδοτικού αγρού, αυτό μπορεί να αποτελέσει αγαθό του πλούτου. Διαχωρίζει όμως ο Ξενοφώντας την περίπτωση που κάποιος δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει ένα αγαθό λόγω άγνοιας ή ανικανότητας. Εδώ ο Σωκράτης στον «Οικονομικό»²⁷ αναφέρει το παράδειγμα του αυλού. Είναι απαραίτητο να γνωρίζει κάποιος πώς να χρησιμοποιήσει το αγαθό για να είναι επικερδές.

Ο Ξενοφών στα «Απομνημονεύματά» του υποστηρίζει ότι ο πλούτος και όλα τα υλικά αγαθά που τον προσδιορίζουν έχουν σχετική αξία και μόνο μέσα από τη φρόνιμη χρήση τους θεωρούνται αγαθά, ενώ διαφορετικά μεταβάλλονται σε κακά.

Επιπρόσθετα, στον «Οικονομικό» στο κεφάλαιο 2 μέσα από τα λόγια του Σωκράτη τονίζει ότι η αφθονία αγαθών είναι αποτέλεσμα της καλλιέργειας της γης. Η γεωργία προσφέρει ευχαρίστηση, πλούτο και παράλληλα άσκηση του σώματος. Βάση της οικονομίας, κατά τον Ξενοφώντα, είναι η γεωργία, η πιο ωφέλιμη εργασία και τέχνη για τον καλό και αγαθό άνδρα, από την οποία οι άνθρωποι αποκτούν όλα τα αναγκαία και πλουτίζουν. Ο πλούτος ως μεμονωμένη έννοια είχε σχετική αξία στον Ξενοφώντα. Συνδυαζόταν με ηθικές αξίες όπως η ανδρεία, η φρόνηση, η φιλοπονία και η φιλοτιμία.²⁸

Μέρος Β΄

---

²⁷. Δουκάκης, 1996:182-183.

²⁸ Θεοδωρακόπουλος :1971 τόμ. Γ2:455-456.

2.1.Η οικιακή οικονομία στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος

Στον «Οικονομικό» του ο Ξενοφώντας, μέσω του Σωκράτους, μας καταδεικνύει με πολύ πειστικό τρόπο αυτό, που ο Αριστοτέλης λίγο αργότερα θα επισημάνει. « βέλτιστος γάρ δήμος ό γεωργικός έστιν, ώστε και ποιείν ένδέχεται δημοκρατίαν όπου ζή τó πληθος από γεωργίας ή νομής».²⁹ Σύμφωνα, λοιπόν, με τους αρχαίους πατέρες του προχριστιανικού ελληνισμού, μόνο μέσω της επιμελούς και συστηματικής καλλιέργειας της γης οφείλουμε εμείς οι Έλληνες να προσδοκούμε την αληθινή ευημερία, την πρόοδο και την ευδαιμονία της πατρίδος μας.³⁰

Πολλούς αιώνες αργότερα, αλλά σε καιρούς εξίσου δυσχερείς με σήμερα, ένας άλλος μεγάλος Έλληνας λόγιος ο Αδαμάντιος Κοραής, επιβεβαιώνοντας τόσο τον Ξενοφόντα όσο και τον Αριστοτέλη έγραφε: «Η γη της Ελλάδος είναι καρποφόρος και πάμφορος, ικανή και τους κατοίκους της να θρέψει και πολλούς έξωθεν να προσκαλέση... Από την φροντίδα λοιπόν της γεωργίας πρέπει να ν' αρχίσωμεν, όχι μόνον, διότι πληθύνουσα τας τροφάς πληθύνει τους κατοίκους της ερημωθείσης από τον ολοθρευτήν τύρρανον Ελλάδος, αλλ' ότι ημερώνει τα ήθη καθώς ημερώνει τους καρπούς της γης. Ο γεωργικός βίος είναι βίος αρετής, επειδή και αγαπά φυσικά την ειρήνην και γυμνάζων με τους καθημερινούς υπαίθριους κόπους τα σώματα ετοιμάζει στρατιώτας ικανούς να φυλάξωσι την ελευθερία της πατρίδος».³¹

Πέρα όμως από την προφητική κατάδειξη της αναγκαιότητας της αγροτικής ανάπτυξης προκειμένου μια κοινωνία να ευημερεί, η πρωτοτυπία του «Οικονομικού» του Ξενοφόντα είναι η συνεισφορά του στην πρώιμη θεμελίωση των βασικών αρχών της Οικιακής Οικονομίας. Ο Ξενοφώντας συνειδητοποίησε τη σπουδαιότητα της ορθολογιστικής διαχείρισης του οίκου για να παράγεται μέσα σε αυτόν ο πλούτος τόσο ο υλικός όσο και ο πολιτιστικός. Διερεύνησε με ακρίβεια τον σκοπό, την έννοια, τις βασικές αρχές

---

²⁹ Αριστοτέλης *Πολιτικά Στ.*, β 1.

³⁰ Παντελάκης 1939:12-15.

³¹ Αδαμάντιος Κοραής: 1988.

και τις μεθόδους για την εξασφάλιση της εύρυθμης και αρμονικής λειτουργίας της οικογένειας ως παραγωγικής μονάδας.³²

Πράγματι, βασικό ζητούμενο της επιστήμης της Οικιακής Οικονομίας τόσο στην εποχή του Ξενοφώντα όσο και σήμερα είναι η ορθή διαχείριση των οικονομικών – υλικών πόρων της οικογενείας, οι ισορροπημένες διαπροσωπικές σχέσεις των μελών της και η υγιεινή διαβίωση. Λόγω δε της μεγάλης σημασίας του συγκεκριμένου αντικειμένου για τη ζωή των ανθρώπων ασχολήθηκαν με τα θέματά της τόσο ο Όμηρος και ο Ησίοδος όσο και ο Αριστοτέλης έπειτα από τον Ξενοφώντα³³. Μεταγενέστερα, ο Κάτων ο πρεσβύτερος συνεχίζει την παράδοση της οικο-αγροτικής επιστήμης του Ξενοφώντα με το αναλυτικό έργο του ‘‘De agricultura Liber’’, ενώ αξιόλογη είναι και η 12τομη λογοτεχνική προσπάθεια του Columella που με το έργο του «De re rustica» στα μέσα του 1ου αιώνα δίνει συμβουλές αγροτικής οικιακής οικονομίας, δείχνοντας σε πολλά σημεία την Ξενοφώντεια επίδραση στη συλλογιστική του.

Οπωσδήποτε το αντικείμενο που πραγματεύεται ο Ξενοφώντας στον «Οικονομικό» του απασχόλησε έντονα και τη μεταγενέστερη διανόηση. Πολλοί νεώτεροι μάλιστα εξέδωσαν σημαντικά σχετικά συγγράμματα, όπως ο Leon Battista Albertito ‘‘Libri della famiglia’’ (1404-1472), ο Gabriel Naude το ‘‘Bibliographia politica’’ (1663), ο Daniel G. Morhof το ‘‘Polyhistor’’(1688), ο William Cougesto ‘‘Domestic duties’’ (1626), ο WILLIAM Perkinsto ‘‘Christian Oeconomic’’ (1590), ο καθηγητής της Ηθικής Φιλοσοφίας και εισηγητής του οικονομικού φιλελευθερισμού Adam Smith το «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations» (1776) και πολλοί άλλοι.

Προκειμένου βέβαια η Οικιακή Οικονομία να επιφέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, πρέπει κάποιος να μεταδώσει τις απαραίτητες γνώσεις με την εκπαίδευση και τη διδασκαλία. Ο Ξενοφώντας μας παρουσιάζει τον Κριτόβουλο να «λιπαρεί» να μάθει από τον Σωκράτη την τέχνη της ορθής διαχείρισης της οικιακής περιουσίας του³⁴, ενώ ο Σωκράτης αδράττοντας της ευκαιρίας μας παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο την

³² Κουτρούμπας-Αποστολόπουλος 2003:108.

³³ Ησίοδος «Έργα και Ημέραι», Όμηρος, Αριστοτέλης Πολιτικά.

³⁴ Ξενοφώντας, Οικονομικός, 2, 16-18.

εκπαιδευτική διαδικασία που εφάρμοσε ο Ισχύμαχος για να διδάξει ορθά στη γυναίκα του αυτήν ακριβώς τη τέχνη³⁵.

2.2.Ειδικά στοιχεία του «Οικονομικού» του Ξενοφώντος που σχετίζονται αποκλειστικά με την οικιακή οικονομία

Η Εισαγωγή του διαλόγου «*Οικονομικός*»:« Ἦκουσα δέ ποτε αὐτοῦ καὶ περὶ οἰκονομίας τοιάδε διαλεγομένου»³⁶ αποδεικνύει ὅτι τὰ οικονομικὰ θέματα αποτελοῦσαν θέμα συζητήσεως στὸν σωκρατικὸ κύκλο. Τὸν ὀρισμὸ τῆς οἰκονομίας, ὡς ἐπιστήμης, συναντοῦμε στὸν «*Οικονομικό*»:« Οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐπιστήμης μὲν τινος ἔδοξεν ἡμῖν ὄνομα εἶναι ἡ οἰκονομία, ἡ δὲ ἐπιστήμη αὕτη ἐφαίνετο ἢ οἴκους δύνανται αὔξειν ἄνθρωποι, οἶκος δ' ἡμῖν ἐφαίνετο ὅπερ κτήσις ἢ σύμπασα, κτήσιν δὲ τοῦτο ἔφαμεν εἶναι ὃ τι ἐκάστῳ εἶη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον, ὠφέλιμα δὲ ὄντα ἠύρισκετο πάντα ὁπόσοις τις ἐπίσταιτο χρῆσθαι».³⁷

Τοποθετώντας ὁ Ξενοφὼν τὴν οἰκονομία παράλληλα με τὴν χαλκευτικὴ, ἰατρικὴ καὶ τεκτονικὴ³⁸ υποστηρίζει ὅτι στὸ αντικείμενο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς υπάγεται ἡ διαχείριση ἐνὸς ξένου Οἴκου³⁹. Ὁ «Οἶκος» στὴν κλασικὴ τοῦ ἔννοια, ὅπως προανέφερα, δὲν περιλαμβάνει μόνον τὴν «οικία» με τὰ υπάρχοντά της, ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν περιουσία, που εὐρίσκεται μέσα καὶ ἔξω ἀπ' αὐτήν. Ὁ «Οἶκος» εἶναι ὄρος, τόσο στὴν σημασία ὅσο καὶ στὸ περιεχόμενο, ευρύτερος τοῦ σημερινού⁴⁰. Περιελάμβανε τόσο τὰ μέλη τῆς οικογενείας, ὅσο καὶ τὸ ἀψυχο υλικό, ὅπως ἐπιπλα, σκεῦη, κτήματα καὶ αποτελοῦσε ἐστία σημαντικῆς δραστηριότητος. Ἡ ἰδιάζουσα σημασία τοῦ «Οἴκου» συνίστατο στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐλάμβανε χώρα μόνον κατανάλωση, ἀλλὰ καὶ παραγωγή.⁴¹ Για τὸ λόγο αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαίον οὔτε παράδοξον τὸ

³⁵ Ξενοφόντας, *Οικονομικός*, 7, 7-14.

³⁶ Ξενοφόντας, *Οικονομικός*, I 1.

³⁷ Ξενοφόντας, *Οικονομικός*, VI 4.

³⁸ Ξενοφόντας, *Οικονομικός*, I 1-2.

³⁹ Ξενοφόντας, *Οικονομικός*, I 4.

⁴⁰ Macdowell 1989:10-21.

⁴¹ Αρκουδόγιαννης 1960:49-50.

γεγονός ότι ο Σωκράτης τονίζει το συγκεκριμένο σημείο με την έκφραση «τὸν ἄλλου οἶκον οἰκονομοῦντα ὡσπερ καὶ οἰκοδομοῦντα μισθοφορεῖν;»⁴²

Στο χωρίο I 4 του «*Οικονομικού*», ο Ξενοφών προβαίνει στη σαφή διάκριση ανάμεσα στον επιχειρηματία και το διευθυντή, όταν ο δεύτερος γνωρίζοντας το αντικείμενο της «οικονομίας» μπορεί έναντι αμοιβής να διευθύνει τον «Οἶκο» του πρώτου.⁴³ Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι τίθεται, ἔστω και σε σπαργανώδη μορφή, η έννοια του manager.⁴⁴ Πράγματι, η κυριολεκτική σημασία του ὀρου «οικονομία» με την έννοια ταξινόμηση, διοίκηση, διαχείριση και φροντίδα των οικιακών θεμάτων εμφανίζεται στον *Οικονομικό*⁴⁵ και η επίδρασή του είναι εμφανής στον *Κικέρωνα* και στον *Κολουμέλλα*.⁴⁶

Στο αντικείμενο της οικονομίας υπάγεται και η λατρεία του θεού από τα μέλη του Οἴκου.⁴⁷ Πράγματι αυτό αποτελεί μία διάσταση του ορισμού της έννοιας «οικονομία» που αγνοείται είτε παραλείπεται από σύγχρονους μελετητές.⁴⁸ Ο Ξενοφών πιστεύει ότι μία βασική προϋπόθεση για την επιτέλεση κάθε ανθρώπινης πράξεως είναι η βοήθεια εκ μέρους των θεών.⁴⁹ Ένα πλήθος αναφορών εκφράζουν αυτήν ακριβώς την αντίληψή του περί θεών: «σὺν τῷ θεῷ πράττειν», τότε ασφαλώς: «θεῶν ἴλεων ὄντων».⁵⁰ Η φράση αυτή αποτελούσε μία σταθερή συνιστώσα της δημοσίου και ιδιωτικής ζωής του Ξενοφώντος, δεδομένου ότι επαναλαμβάνεται συχνά στα έργα του.⁵¹

Ο Ξενοφών αποδίδει τον πλούτο της Αττικής σε μάρμαρο στον θεό. Από την άφθονη πέτρα, από την οποία: «κάλλιστοι μὲν ναοί, κάλλιστοι δὲ βωμοὶ γίνονται, εὐπρεπέστατα δὲ θεοῖς ἀγάλματα» είναι θεϊκό δῶρο, ὅπως και ο υπόγειος πλούτος του Λαυρίου «ἡ γῆ ἔστι ὑπάργυρός σαφῶς θεία μοῖρα».⁵² Γενικά, η φύση της Αττικής είναι ευλογημένη από τους θεούς και οι θεοί: «ὅσαπερ οἱ θεοὶ ἐν ταῖς ὥραις ἀγαθὰ παρέχουσι».⁵³

---

⁴² Ξενοφώντος, *Οικονομικός*, I 4.

⁴³ Χουμανίδης 1990:77.

⁴⁴ Bandaloucas 1969:527-530,531.

⁴⁵ Reumann 1979:571-603.

⁴⁶ Columella 1979:577.

⁴⁷ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*, V 19,20.

⁴⁸ Α.Δ. Σιδέρι 1942:32-35-51. Αρκουδόγιαννης 1960:54-55. Χουμανίδης :74-75. Μπαλόγλου1994:32.

⁴⁹ Αβαγιάνου 1987:152-163, 157-158.

⁵⁰ Ξενοφώντος, *Ιππαρχικός* V 14.

⁵¹ Ξενοφώντος, *Περί Ιππικής* XII 11. Ιδίου, *Ιππαρχικός* I 1-2, VII 3, VIII 7.

⁵² Ξενοφώντος, *Πόροι ή Περί προσόδων* I 4-5.

⁵³ Ξενοφώντος, *Πόροι ή Περί προσόδων* I 3.

Ακολουθώντας τη σειρά παρουσίασης των στοιχείων των σχετικών με την οικιακή οικονομία, όπως τα εκθέτει σ' αυτό το σύγγραμμά του ο Ξενοφώντας, αυτά μπορούν να συνοψισθούν σε έξι ομάδες:

I. Στην πρώτη ομάδα μπορούμε να κατατάξουμε όλα όσα αφορούν την οικονομική διαχείριση του οίκου και δύναται να χωρισθεί σε τέσσερις μικρότερες υποομάδες

α) Στην πρώτη υποομάδα και ιδιαίτερα στο πρώτο κεφάλαιο του «*Οικονομικού*» και στους στίχους 5-23 δίδεται μία σημασιολογική ανάλυση της λέξης οικονομία που σημαίνει τη διαχείριση των οικονομικών του οίκου. Δεν περιορίζεται όμως, σύμφωνα με τον Σωκράτη και τον Κριτόβουλο, μόνο στα οικονομικά του οίκου, αλλά αφορά και στη διαχείριση κάθε σχετικού με τον οίκο υλικού ή περιουσιακού στοιχείου προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι βασικές βιοτικές ανάγκες των μελών της οικογένειας. Το αντίστοιχο θέμα το διδάσκονται οι σύγχρονοι Έλληνες μαθητές στο μάθημα της οικιακής οικονομίας της Α' Γυμνασίου⁵⁴

β) Σ' αυτήν την υποομάδα δίδονται τα ανάλογα χαρακτηριστικά του ικανού διαχειριστή, ο οποίος είναι υπεύθυνος για τη διαχείριση του οίκου, την αύξηση της οικιακής παραγωγής και τελικώς για τον πολλαπλασιασμό της οικιακής περιουσίας. Επίσης, είναι επιμελής, δίκαιος, αφοσιωμένος και απαλλαγμένος από τα πάθη της μέθης, της τεμπελιάς και της ακολασίας.⁵⁵

γ) Στην τρίτη υποομάδα τονίζονται οι διάφοροι παράγοντες που επηρεάζουν την καταναλωτική συμπεριφορά των ατόμων⁵⁶. Σήμερα, οι μαθητές διδάσκονται την ορθή καταναλωτική συμπεριφορά σε διάφορα μαθήματα της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης⁵⁷, ενώ πολλοί σύλλογοι δραστηριοποιούνται σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο για τα δικαιώματα και την προστασία των καταναλωτών.

δ) Μέσα από τους διαλόγους του Σωκράτη με τον Ισχόμαχο τονίζεται ο σημαίνων ρόλος της νοικοκυράς στην οικονομική διαχείριση του οίκου και η ευθύνη της για την αύξηση της οικιακής παραγωγής και για τον

⁵⁴ Αποστολόπουλος, Γεωργιτσογιάννη, Κανέλλου, Σαίτη, Σδράλη, Τριάδη 2011:22-30.

⁵⁵ Ξενοφώντας, *Οικονομικός*, 12, 1-1 4,10.

⁵⁶ Ξενοφώντας, *Οικονομικός*, 2, 4-6.

⁵⁷ Αμπελιώτης, Αποστολόπουλος, Γεωργιτσογιάννη, Γιαννακούλια, Κροκίδη, Προβατάρη, Σαίτη, 2012: 4: 32-37.

πλεονασματικό οικογενειακό προϋπολογισμό⁵⁸. Αντίστοιχα, στο μάθημα της σύγχρονης οικιακής οικονομίας, ξεκαθαρίζεται στους μαθητές η σπουδαιότητα του οικογενειακού προϋπολογισμού και η προσεκτική διαχείριση των οικονομικών από όλα τα μέλη προκειμένου τόσο ο οίκος όσο και η κοινωνία να ευημερούν συνολικά.

II. Η δεύτερη είναι αφιερωμένη στην αγροτική οικονομία και στο πώς θα γίνεται επιτυχής η οικονομική διαχείριση της περιουσίας της οικογένειας. Η αγροτική οικονομία, όπως φαίνεται στα κεφάλαια 4-6, έχει τον πρώτο λόγο. Ιδιαίτερα, στο κεφάλαιο 5 στίχο 17 ο Σωκράτης επαινεί τη γεωργία με τα ακόλουθα λόγια: «καλῶς δὲ κάκεϊνος εἶπεν ὅς ἔφη τὴν γεωργίαν τῶν ἄλλων τεχνῶν μητέρα καὶ τροφὸν εἶναι. εὖ μὲν γὰρ φερομένης τῆς γεωργίας ἔρρωνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι ἅπασαι, ὅπου δ' ἂν ἀναγκασθῆ ἡ γῆ χερσεύειν, ἀποσβέννυνται καὶ αἱ ἄλλαι τέχναι σχεδόν τι καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλαττα». Στη συνέχεια στο κεφάλαιο 5 και στίχους 18-20 εκτίθενται οι επιδράσεις των φυσικών φαινομένων στη γεωργική παραγωγή. Επίσης, εξετάζεται η σημασία του καταμερισμού των αγροτικών εργασιών στα μέλη της οικογένειας και δίνονται οδηγίες για το ὄργωμα (16, 1-15), τη σπορά (17, 1-15), το θερισμό και το αλώνισμα (18, 1-10), καθώς και για τη δενδροφύτευση (19, 1-19)²³. Σήμερα, η αγροτική οικονομική και η γεωπονία είναι οι σύγχρονες επιστήμες που συνεχίζουν την παραπάνω αναζήτηση και προσπαθούν να βελτιώσουν την απόδοση του εδάφους της γης, αλλά και την αγροτική ζωή εν γένει.

III. Μια άλλη ομάδα αποτελούν οι απόψεις για τη διαρρύθμιση και την οργάνωση του οικιακού χώρου. Προβάλλεται η σπουδαιότητα της ορθής διαχείρισης της αγροτικής περιουσίας και των χώρων της. Ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 9 του «Οικονομικού» καθορίζεται η χρησιμότητα των χώρων και η απαλλαγή τους από άχρηστα αντικείμενα. Γίνεται λόγος για τον προσανατολισμό των υπνοδωματίων, τα κλινοσκεπάσματα, τα ενδύματα ανδρών και γυναικών, τα εργαλεία, τη μαγειρική, το μπάνιο και άλλα σχετικά.

Σήμερα, η εσωτερική αρχιτεκτονική του οικιακού χώρου αποτελεί βασικό πεδίο μελέτης και συντελεί καθοριστικά στην ισορροπημένη ζωή των

---

⁵⁸Ξενοφώντας, *Οικονομικός*, 3,15.7, 13. 7, 15. 7, 25 και 7,36-37.

μελών μιας οικογένειας, ενώ μειώνει σημαντικά τα περιττά έξοδα της οικιακής μονάδας.⁵⁹

IV. Στην ομάδα αυτή περιλαμβάνονται τα σχετικά με την υγιεινή και τη διατροφή. Η σύνεση κατά τη χρήση του φαγητού διαπνέεται από την αρχή του μέτρου και της ισορροπίας, ενώ προτείνεται να γίνεται γύμναση του σώματος προ του φαγητού, διαπίστωση που φαίνεται καθαρά στα λόγια του Ισχύομαχου ο οποίος λέει ότι: «ἐγὼ δὲ τὰ μὲν βάδην τὰ δὲ ἀποδραμῶν οἴκαδε ἀπεστλεγγισάμην. εἶτα δὲ ἀριστῶ, ὃ Σώκρατες, ὅσα μήτε κενὸς μήτε ἄγαν πλήρης διημερεύειν».⁶⁰Γίνεται επίσης λόγος για την παρασκευή του οικογενειακού φαγητού, ενώ δίνεται μεγάλη σημασία στην εκγύμναση, στον περίπατο και τον καθαρό αέρα που χαρίζει ο γεωργικός βίος. Η γυναίκα διατηρεί την ομορφιά της με την καθημερινή ενασχόληση στα οικιακά έργα⁶¹. Στην εποχή μας η σωστή διατροφή σε συνδυασμό με τη σωματική άσκηση αποτελούν το πιο επιστημονικά τεκμηριωμένο και το πιο οικονομικό φάρμακο για την ευζωία των μελών της οικογένειας.

V. Στην πέμπτη ομάδα του έργου και στο 10^ο κεφάλαιο συγκεντρώνονται στοιχεία που γίνεται λόγος για τη γυναικεία εμφάνιση, για τα καλλυντικά, τον καλλωπισμό των γυναικών, για τη σωματική καθαρότητα και την υγιεινή του γυναικείου σώματος και την κόσμια εμφάνιση. Οποσδήποτε, η χρήση των καλλυντικών σήμερα είναι περισσότερο καταξιωμένη απ' ότι στην εποχή του Σωκράτη, γι' αυτό και οι σύγχρονοι νέοι καλούνται να μάθουν την ορθή χρήση τους καθώς και τους τρόπους υγιεινής χρήσης τόσο σε μαθήματα της ευέλικτης ζώνης στο δημοτικό όσο και στην Α' γυμνασίου⁶².

6. Στην έκτη ομάδα γίνεται λόγος για την κατασκευή των ενδυμάτων της καθημερινής και της εορταστικής χρήσης που όμως αποτελεί υποχρέωση της νοικοκυράς. Γίνεται ακόμα λόγος για τα κατάλληλα κλινοσκεπάσματα, τις πετσέτες, τα μανδήλια και τα διάφορα άλλα σκεύη⁶³ που πρέπει να διασφαλίζουν την λειτουργικότητα και την ευρυθμία της οικογενειακής ζωής. Η κατάλληλη ένδυση, η σωστή αποθήκευση, και η ορθή φροντίδα του

⁵⁹ Wilhide 2002.

⁶⁰ Ξενοφώντας, *Οικονομικός*, 11,18 και 4,24.

⁶¹ *Ο.π.* 5,3-10. 7, 36 και 11, 12-18 και 10,11.

⁶² Αποστολόπουλος, Γεωργιτσογιάννη, Κανέλλου, Σαίτη, Σδράλη, Τριάδη, 2011. 4: 3-7. 6: 95-96.

⁶³ Ξενοφώντας *Οικονομικός*, 7, 36 και 9,6-7.

οικιακού εξοπλισμού αποτελούν σήμερα πέρα από ξεχωριστά αντικείμενα μελέτης και το πραγματικό μυστικό για την εξοικονόμηση χρημάτων, που διαφορετικά βαραίνουν τον οικογενειακό προϋπολογισμό σε σημαντικό βαθμό.

2.3.Οι συστατικές διαστάσεις της οικιακής οικονομίας μέσα από τον «Οικονομικό» του Ξενοφώντος

Ο «Οικονομικός» αποτελείται από εικοσιένα κεφάλαια. Τα πρώτα έξι αποτελούν καταγραφή ενός διαλόγου ανάμεσα στο Σωκράτη και τον Κριτόβουλο και καταπιάνονται με την οικονομία και ειδικότερα, με την ενασχόληση με τη γεωργία ως πρωταρχική πηγή πλούτου. Στα επόμενα δεκαπέντε κεφάλαια παρουσιάζεται, μέσα από το διάλογο του Σωκράτη με τον Ισχόμαχο, πληθώρα θεμάτων όπως ο σκοπός του γάμου, τα καθήκοντα της γυναίκας εντός της οικίας κ.ά. Ο συγκεκριμένος διάλογος έχει τα χαρακτηριστικά ενός σωκρατικού διαλόγου όπως: η διαλεκτική μέθοδος, η ειρωνεία και η μαιευτική μέθοδος. Στον «Οικονομικό» η παρουσίαση των συμπερασμάτων στον αναγνώστη γίνεται με απλό και κατανοητό τρόπο, οπότε δύναται να αντιληφθεί άμεσα το βαθύτερο νόημα των διαλόγων, ενώ ως έργο περιλαμβάνει ενδιαφέρουσες απόψεις αναφορικά με τη σωστή οργάνωση και διαχείριση του οίκου.

Κατά την αρχαιοελληνική αντίληψη ο άνθρωπος αποτελεί μέλος της πολιτείας: «βίος ανδρός πολιτικού και τα κοινά πράττοντος»⁶⁴ παράλληλα όμως αποτελεί μέλος του Οίκου και γι' αυτό το λόγο χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη «οικονομικὸν ζῷον».⁶⁵ Ο χαρακτηρισμός αυτός κρίνεται ουσιώδους σημασίας για την κατανόηση των τριών σχέσεων που δημιουργούνται εντός του Οίκου⁶⁶, ήτοι, πρώτον, της γαμικής, της σχέσης ανδρός και γυναικός, δεύτερον, της τεκνοποιητικής, της σχέσης πατρός και

⁶⁴ Πλουτάρχου, *Περί Μοναρχίας και Δημοκρατίας και Ολιγαρχίας*: 2-3..

⁶⁵ Αριστοτ. *Ηθικά Ευδήμεια* Η 10, 1242 a 22-26.

⁶⁶ Αριστοτ. *Πολιτικά*, Α 3, 1253b 6-11, 13-15.

τέκνων, και τρίτον, της δεσποτικής, της σχέσης κυρίου-δεσπότη και δούλου (οικέτου). Το σύνολο των σχέσεων μέσα στον Οίκο, καθώς και η ύπαρξη προϋπολογισμού εσόδων-δαπανών συνιστούν το: «οικονομικόν σύνταγμα».⁶⁷ Αντίστοιχη άποψη πρεσβεύει και ο Λάκων νεοπυθαγόρειος φιλόσοφος Καλλικρατίδας.⁶⁸ Ο Οίκος αποτελεί μέρος του όλου, δηλαδή της πόλεως-πολιτείας, και οι σχέσεις των μελών του Οίκου αποτελούν το υπόβαθρο για την περιγραφή και ανάλυση όλων των πολιτειακών μορφών, τόσο των ορθών όσο και των παρεκβάσεών τους.⁶⁹

Η ανάλυση του Οίκου και της ορθής διαχείρισής του αποτελεί κοινό τόπο στην ελληνική οικονομική φιλολογία.⁷⁰ Του κανόνα τούτου δεν αποτελεί εξαίρεση ο Ξενοφών.

Ο Ξενοφών ξεκινά από την αρχή ότι οι θεοί είναι οι ρυθμιστές των ανθρωπίνων πραγμάτων: οι νόμοι, βάσει των οποίων ρυθμίζονται τόσο οι κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων, όσο και των μελών μιας οικογένειας, είναι θεσπισμένοι από τους θεούς. Σύμφωνα με αυτή την αρχή «παρά πᾶσιν ἀνθρώποις πρῶτον νομίζεται θεοὺς σέβειν» και «γονέας τιμᾶν πανταχοῦ νομίζεται»⁷¹ Ο, τι αποκλίνει από την ενάρετη ζωή δεν μπορεί να είναι νόμος θεϊκός, αφού οι θεοί νομοθετούν μόνο στα δίκαια. Κάτω από την βασική αυτή αρχή αναλύονται οι σχέσεις στον Οίκο, που αναφέραμε παραπάνω.

Βασικό τομέα ενασχόλησης της επιστήμης της οικιακής οικονομίας αποτελεί η οικογένεια. Ο σκοπός της σύνδεσης ἄρρενος και θήλεος είναι η τεκνοποιία, η οποία ικανοποιεί διπλή ανάγκη. Πρώτον, την διαίωνιση του ανθρωπίνου είδους, και δεύτερον, το ζευγάρι αυτό «δίνει στους ανθρώπους τους τροφούς τους στα γεράματα».⁷² Διάχυτη είναι στην ελληνική γραμματεία η αντίληψη ότι η απόκτηση τέκνων συμβάλλει στην ύπαρξη γηροβοσκών.⁷³

Ο τρόπος διακυβέρνησης ενός Οίκου είναι έργο θεού: η συνομιλία του Ισχύμαχου με τον Σωκράτη, η ανάδειξη και περιγραφή των σχέσεων του Ισχύμαχου με την σύζυγό του, οι οποίοι αποτελούν αντιπροσωπευτικούς τύπους ενός μέσου αθηναϊκού ζευγαριού της κλασικής εποχής, περί των

⁶⁷ Μπαλόγλου 2012:153.

⁶⁸ Καλλικράτιδα, Στοβαίου, Ανθολόγιον IV 28,17.

⁶⁹ Μπαλόγλου, Παρνασσός 42(2000) 97,98-102 2013:41-46.

⁷⁰ Ξενοφώντας *Οικονομικός* VII. XXI9.Π.IV9..

⁷¹ Ξενοφ. *Απομνημονεύματα* Δ'IV 19-21.

⁷² Ξενοφώντας *Οικονομικός*, VII 18-19.

⁷³ Ευριπίδου, *Άλκηστις*: 662. Ιδίου, *Άνδρομάχη*: 26 406 713 1177 1186 1205.

καθηκόντων του καθενός στη διακυβέρνηση του Οίκου είναι ένα καταπληκτικό παράδειγμα των αντιλήψεων για το ρόλο που διαδραματίζουν οι θεοί σε αυτή την υπόθεση: «ευθύς παρεσκεύασεν ο θεός, ως εμοί δοκεί, την μεν της γυναικός επί τα ένδον έργα και επιμελήματα, την δε του ανδρός επί τα έξω».⁷⁴ Είναι μάλιστα ενδιαφέρον ότι ο εσωτερικός καταμερισμός των έργων μεταξύ των δύο συζύγων, συνέπεια της ορθής διαπαιδαγώγησης της συζύγου από τον σύζυγο, που αποσκοπεί στην εύρυθμη λειτουργία του Οίκου, εδράζεται στη βοήθεια του θείου παράγοντα. Χαρακτηριστικές είναι οι εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Ξενοφών, όπως «ο θεός κατεσκεύασεν», «προστάξει μοι δοκεί ο θεός»⁷⁵, «γιγνώσκων ο θεός»⁷⁶, κατέθηκε και εξουσίαν εποίησεν ο θεός»⁷⁷, προστέτακται υπό του θεού»⁷⁸, «ο θεός εποίησεν»⁷⁹, «ο θεός έφυσε».⁸⁰ Η επιχειρηματολογία του Ξενοφώντος για την συμβολή του θείου στην εύρυθμη λειτουργία του Οίκου εντάσσεται στην περιγραφή του καταμερισμού των έργων εντός του Οίκου και στην ακριβή περιγραφή των δραστηριοτήτων των συζύγων.⁸¹

Ο καθορισμός της έννοιας και του περιεχομένου του όρου «οικονομία» προϋποθέτει τον τύπο αγροτικής οικονομίας.⁸² Του κανόνα δεν εξαιρείται ο Ξενοφών, ο οποίος αναγνωρίζει ότι οι θεοί είναι οι κυβερνήτες «των της φύσεως πραγμάτων»: «ο θεός ου τεταγμένως το έτος άγει, αλλά το μέν τω πρωίμω κάλλιστα, τω δε τω οψιμωτάτω».⁸³ Κατά συνέπεια, οι γεωργικές ασχολίες των ανθρώπων ευρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από την θεϊκή παρέμβαση στη φύση.⁸⁴

Ιδιαίτερη και εκτενής ανάλυση στις σχέσεις των τέκνων με τον πατέρα-κύριο του Οίκου δεν λαμβάνει χώρα από τον Ξενοφώντα. Η τροφή των τέκνων είναι έργο της μητέρας⁸⁵, αν και η «παιδεία» τους είναι έργο και

---

⁷⁴ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 22.

⁷⁵ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 23-24.

⁷⁶ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 25.

⁷⁷ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 27.

⁷⁸ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 29.

⁷⁹ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 30.

⁸⁰ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 31.

⁸¹ Αριστοτέλους *Πολιτικά* A3 Βιβλίον Γ.

⁸² Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: I 1-2.

⁸³ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: XVII 4.

⁸⁴ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: XVII 2-3

⁸⁵ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 21,24.

των δύο συζύγων.⁸⁶ Η καλή ανατροφή των τέκνων θα δημιουργήσει τις κατάλληλες προϋποθέσεις, έτσι ώστε να γίνουν τα παιδιά οι «τροφοί» και βοηθοί των γονέων τους στα γηρατειά.⁸⁷

Το πρόβλημα της δουλείας στην Ελληνική Αρχαιότητα διατρέχει και απασχολεί την έρευνα της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Στο θέμα αυτό υπάρχουν πολλά δημοσιεύματα, ώστε να μην συντρέχει λόγος εκτεταμένης ανάλυσης. Η δουλεία μελετάται, πρώτον, ως υποκατάστατο της τεχνολογίας⁸⁸, δεύτερον, ενταγμένη σε διάφορους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, και τρίτον, διακρινόμενη σε μορφές.

Οι συγγραφείς που ασχολήθηκαν επισταμένως με το πρόβλημα της δουλείας κατά την ελληνική αρχαιότητα, την εξέτασαν σε συνάρτηση με διάφορους παράγοντες. Έτσι, ο Ξενοφών εξετάζει τη δουλεία από άποψη αυτάρκειας του Οίκου και ηθικής τελείωσης του ανθρώπου, ο Πλάτων εξετάζει τη δουλεία από άποψη αυτάρκειας και ηθικής τελείωσης του κυρίου⁸⁹, ο συγγραφέας των Οικονομικών εξετάζει το δούλο ως μέλος της «κτησίσεως»⁹⁰, όπως και ο νεοπυθαγόρειος Βρύσων.

Η χρήση του δούλου προσδιόριζε και τη διαφορετική ονοματοθεσία του. Έτσι, απαντά ο δούλος ως «αιχμάλωτος», «θεράπων», «οικέτης» και «επιστάτης».

Στην ανάλυση της δουλείας κατά τον Ξενοφώντα, το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στον «οικέτη» και στον «επιστάτη». Ο «οικέτης»⁹¹, για τον οποίο κάνει λόγο, επίσης, ο Αριστοτέλης στο πρώτο βιβλίο των «Πολιτικών», ο Πλάτων στους «Νόμους», ο συγγραφέας του πρώτου βιβλίου των «Οικονομικών»⁹², ο νεοπυθαγόρειος Βρύσων στον «Οικονομικό»⁹³ βοηθά τον κύριό του στην εργασία του, εργάζεται είτε κάτω από την προσωπική επίβλεψη του κυρίου του είτε του διαχειριστή του και του παρέχεται ρουχισμός και στέγη.⁹⁴ Δεν αποκλείεται ο οικέτης να επιδίδεται σε κάποια

---

⁸⁶ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 12.

⁸⁷ Ξενοφώντος, *Οικονομικός*: VII 12.

⁸⁸ Μπαλόγλου 2006: 7, 153-186.

⁸⁹ Πλάτωνος *Νόμοι* Στ' 776 A.

⁹⁰ Μπαλόγλου 2006:97-102.

⁹¹ Αισχύλου *Χοηφόροι* 737.

⁹² Αριστοτέλους *Οικονομικών* A 1344 a23-24, 24-25, 25-26.

⁹³ Στοβαίου, *Ανθολόγιον* V 28,15 680-681.

⁹⁴ Ξενοφών *Οικονομικός*: XIII 10.

επικερδή δραστηριότητα, εκτός από τις οικιακές εργασίες, όπως συμβαίνει με το δούλο του Τιμάρχου.⁹⁵

Ο επιστάτης-επίτροπος εκπροσωπεί τον κύριο του παντού, όπου εκείνος δεν μπορεί να είναι παρών.⁹⁶Το σημαντικότερο καθήκον του επιτρόπου ήταν η οργάνωση της εργασίας των δούλων και η παρακολούθηση της επιτέλεσης των εργασιών τους.⁹⁷

Για την πλέον παραγωγικότερη αξιοποίηση του δούλου συνιστάται η καλή συμπεριφορά του κυρίου-δεσπότη προς αυτόν. Τούτο συνδέεται και με την καλή εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση του δούλου, αλλά και του επιτρόπου, του συντονιστή των δούλων, που εργάζονται στην γεωργία από νεαρή ηλικία. Ο Ισχύμαχος παρατηρεί ότι τα μουλάρια μαθαίνουν να υπακούουν τους δαμαστές τους, διότι όταν υπακούουν αμείβονται (λαμβάνουν κριθάρι), όταν δείχνουν ανυπακοή τιμωρούνται, ώσπου να συνηθίσουν.⁹⁸Τους ανθρώπους, όμως, είναι δυνατόν να τους κάνει υπάκουους μόνο με τα λόγια, χωρίς, όμως, να αποκλείεται παρόμοια διαπαιδαγώγηση με εκείνη των ζώων.⁹⁹

Η διαχείριση των οικονομικών της οικογένειας αποτελεί το σημαντικότερο ίσως τομέα ενασχόλησης της Οικιακής Οικονομίας ειδικότερα σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Στο διάλογο του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο αρχικά ορίζεται ως έργο του καλού οικονόμου η σωστή διαχείριση των οικονομικών του οίκου, η οποία τεκμηριώνεται με το πλεόνασμα στα οικονομικά του. Το πλεόνασμα επιδιώκεται ως αποτέλεσμα χρηστής διαχείρισης και όχι ως αδήριτη αναγκαιότητα με απώτερο σκοπό τον πλουτισμό.

Στην απόκτηση πλεονάσματος συνεισφέρει η επιστήμη της οικονομίας. Ως οικονομία ορίζεται μια επιστήμη που βοηθά τους ανθρώπους να μεγαλώσουν τους οίκους τους. Η λέξη οίκος περιλαμβάνει το σύνολο των περιουσιακών στοιχείων εντός και εκτός του σπιτιού. Ως περιουσιακά στοιχεία ορίζονται όσα δύνανται να αποδώσουν όφελος στον οίκο, ενώ όσα δεν μπορούν ή δεν αξιοποιούνται σωστά, δεν αποτελούν περιουσία. Η μη σωστή αξιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι

---

⁹⁵ Αισχίνου *Κατά Τιμάρχου* 99.

⁹⁶ Πλάτωνος *Νόμοι* 763a 777a 853e

⁹⁷ Μπαλόγλου *Οικονομία*:178-179.

⁹⁸ Ξενοφών *Οικονομικός* :XIII 6-7.

⁹⁹ Ξενοφών *Οικονομικός* :XIII 9.

κάποια πράγματα είναι περιουσιακά στοιχεία για κάποιους, ενώ για κάποιους άλλους όχι, καθώς και ότι η διαφορετική οικονομική κατάσταση ανθρώπων που κάνουν ακριβώς την ίδια εργασία οφείλεται κυρίως στην επιπόλαιη ενασχόλησή τους με αυτή, σε έλλειψη εργατικότητας και σε λανθασμένη αξιοποίηση των παραγωγικών συντελεστών που διαθέτουν.

Σημαντικό σημείο του διαλόγου ανάμεσα στο Σωκράτη και τον Κριτόβουλο αποτελεί ο ορισμός του πλούσιου και του φτωχού ανθρώπου. Ως πλούσιος ορίζεται αυτός που ικανοποιεί τις ανάγκες του ακόμα και όταν έχει περιορισμένα εισοδήματα, ενώ φτωχός θεωρείται όποιος δεν ικανοποιεί τις ανάγκες του, μολονότι μπορεί να έχει υψηλά εισοδήματα.. Παράλληλα, υποστηρίζεται ότι ο άνδρας μπορεί να προσκομίζει στο σπίτι τα υλικά αγαθά, αλλά από τη γυναίκα εξαρτώνται η επιτυχημένη αξιοποίησή τους και οι σωστές δαπάνες, ενώ γίνεται λόγος για την αξία της αποταμίευσης στο πλαίσιο του οίκου ως οικονομικής μονάδας.

Από τον ίδιο διάλογο αναδεικνύονται τρία σημαντικά, αλλά ταυτόχρονα απλά και αυτονόητα συμπεράσματα αναφορικά με τα οικονομικά της οικογένειας. Πρώτον, όταν υπάρχουν πολλά έξοδα και το εισόδημα δεν τα καλύπτει, τότε δεν πρέπει να απορεί κανείς γιατί υπάρχει έλλειμμα. Ουσιαστικά, αυτό το συμπέρασμα αποτελεί προτροπή, ώστε τα έξοδα της οικογένειας να μην υπερβαίνουν τα έσοδά της. Επισημαίνουμε, όμως, ότι η μη υπέρβαση των εσόδων της οικογένειας αποτελεί προτροπή και όχι απαράβατη αναγκαιότητα. Δεύτερον, η αγορά ενός χωραφιού που είναι χέρσο ή έχει εγκαταλειφθεί, συνιστά σημαντική επένδυση, γιατί μπορεί να αποδώσει μακροπρόθεσμα περισσότερο οικονομικά από ότι ένα γόνιμο και τρίτον είναι συμφέρουσα η πώληση ενός χωραφιού σε καλή τιμή, αλλά υπό την προϋπόθεση να αγοραστεί ως επένδυση άμεσα άλλο ακαλλιέργητο χωράφι.

Εκτός από τον τρόπο διαχείρισης των οικονομικών της οικογένειας από τους διαλόγους που καταγράφονται στον «Οικονομικό», γίνεται φανερή η ανάγκη για ορθή καταναλωτική συμπεριφορά. Ειδικότερα, καθίσταται σαφές ότι οι «ανόητες» και δαπανηρές φιλοδοξίες – δαπάνες καταστρέφουν τον οίκο. Τέτοιες φιλοδοξίες – δαπάνες στις μέρες μας θεωρούνται παραδείγματος χάρη η αγορά ακριβών ρούχων, πολυτελών αυτοκινήτων κ.ά. Ιδιαίτερη αναφορά πραγματοποιείται σε όσους ξοδεύουν χρήματα όχι μόνο για την αγορά αναγκαίων αγαθών, αλλά και άλλων αγαθών που προκαλούν ζημιά στους

ίδιους και στον οίκο τους και «στοχοποιούνται» όσοι ασχολούνται με την ιππική, καθώς αυτή θεωρείται δαπανηρή και μη ωφέλιμη ασχολία.

Επίσης ορίζονται ότι χρήματα είναι τα πράγματα εκείνα από τα οποία μπορεί να επωφεληθεί κανείς, ενώ όποιος δεν ξέρει να χρησιμοποιεί τα νομίσματα υποστηρίζεται ότι είναι καλύτερα να τα πετάει παρά να τα αποκαλεί χρήματα. Απόδειξη της ανάγκης για χρηστή διαχείριση των χρημάτων αποτελεί το γεγονός ότι πολλοί άνθρωποι, μολονότι δεν έχουν αρκετά χρήματα, στο σπίτι τους δεν τους λείπουν τα απαραίτητα αγαθά, σε αντίθεση με άλλους που έχουν πολλά χρήματα, αλλά τα διαχειρίζονται ανεπιτυχώς. Ουσιαστικά, τονίζεται η ανάγκη για σωστή καταναλωτική συμπεριφορά. Σημαντικό ρόλο στην υλοποίηση μιας σωστής καταναλωτικής συμπεριφοράς εντός του οίκου αναλαμβάνει η γυναίκα. Ως ρόλος της γυναίκας ορίζεται η παραλαβή όσων αγαθών έρχονται στο σπίτι και ο καθορισμός των ποσοτήτων που πρέπει να χρησιμοποιηθούν, ώστε να μην καταναλώνονται υπερβολικές ποσότητες.

Η διατροφή αποτελεί βασικό παράγοντα για τη συντήρηση και συνέχιση της ανθρώπινης ζωής, για τον οποίο δαπανάται σημαντικό τμήμα του οικογενειακού εισοδήματος και διαφαίνεται μέρος της οικογενειακής καταναλωτικής συμπεριφοράς. Μέσα από τους διαλόγους του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο και τον Ισχόμαχο τονίζονται ορισμένα στοιχεία που πρέπει να έχει ο άνθρωπος αναφορικά με τη διατροφή του. Συγκεκριμένα, ο άνθρωπος δεν πρέπει να έχει λαιμαργία, γιατί αυτή αποτελεί άσχημη και επιβαρυντική συνήθεια για την υγεία, ενώ τονίζεται η ανάγκη να τρώει όσο χρειάζεται, να εργάζεται, ώστε να χωνεύει το φαγητό του και να διατηρεί τη σωματική του υγεία. Επιπλέον, εκφράζουν την άποψη ότι στο πρόγευμα ο άνθρωπος πρέπει να τρώει τόσο όσο χρειάζεται, ώστε ούτε να πεινά, ούτε να αισθάνεται βαρύ το στομάχι του. Ουσιαστικά, όλη η συζήτηση αναφορικά με τη διατροφή περιστρέφεται γύρω από την ικανοποίηση μιας βασικής ανθρώπινης ανάγκης που πρέπει να γίνεται με μέτρο, ώστε να προστατεύεται η ανθρώπινη υγεία.

Η διατροφή και η αγωγή υγείας συνιστούν αναπόσπαστους τομείς της επιστήμης της Οικιακής Οικονομίας. Βασικές αρχές της αγωγής υγείας καταγράφονται στον «Οικονομικό». Συγκεκριμένα, ιδιαίτερος λόγος γίνεται για την ανάγκη αποφυγής της μέθης(αλκοολισμού), καθώς και για τις αρνητικές συνέπειές της, όπως η προσωρινή αμνησία που προκαλεί στον

άνθρωπο και η αδυναμία να ανταπεξέλθει στην εργασία του. Επίσης, αναφέρονται τα πλεονεκτήματα της γυμναστικής για την υγεία και την ομορφιά, ενώ αναπτύσσονται τα μειονεκτήματα της καθιστικής ζωής και της συνεχούς παραμονής σε κλειστό χώρο, οι οποίες μεταβάλλουν τα σώματα σε μαλθακά και τις ψυχές σε ασθενείς. Παράλληλα, αναφέρεται ότι η γεωργική εργασία βοηθά τον άνθρωπο να είναι πιο ανθεκτικός στο ψύχος και στη ζέστη και γενικότερα ότι αυξάνει τη σωματική δύναμή του.

2.4. Η εξέλιξη της οικονομικής σκέψης

Για την εμφάνιση της οικονομικής σκέψης στην αρχαιότητα έχει γίνει αναφορά. Το επόμενο βήμα στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης γίνεται από τους φυσιοκράτες τον 18^ο αιώνα στη Γαλλία. Η ονομασία τους προέρχεται από την ελληνική λέξη φύση, επειδή αυτοί έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα στην αγροτική παραγωγή. Πιο συγκεκριμένα, στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τον χαρακτήρα και την προέλευση του πλούτου καθώς και τη διανομή του στα μέλη της κοινωνίας, έδωσαν μεγαλύτερη σημασία στην παραγωγή και όχι στο εμπόριο. Οι φυσιοκράτες με βασικό εκφραστή τους τον Φρανσουά Κενέ έβλεπαν το χρήμα ως μέσον για την ευκολότερη αμοιβαία ανταλλαγή προϊόντων μεταξύ των τριών κύριων τάξεων που ήταν οι καλλιεργητές ή παραγωγική τάξη, οι γαιοκτήμονες ή τάξη των ιδιοκτητών και η τάξη των βιοτεχνών ή στείρα τάξη. Οι φυσιοκράτες συνδύασαν την οικονομική ευημερία με την ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας. Βασικό μειονέκτημα στη σκέψη τους ήταν ότι θεωρούσαν τη γεωργία ως τη μόνη παραγωγική απασχόληση.¹⁰⁰

---

¹⁰⁰ Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

Στη συνέχεια και κάτω από την επίδραση των αντιλήψεων του Διαφωτισμού σχετικά με τις ατομικές ελευθερίες εμφανίστηκε ο σκωτσέζος φιλόσοφος Άνταμ Σμιθ(1723-1790) που ίδρυσε τη σύγχρονη οικονομική επιστήμη. Ο Σμιθ, ο «αδεολογικός πατέρας του οικονομικού φιλελευθερισμού», όπως αποκαλείται, πίστευε στην ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Με το έργο του Σμιθ η οικονομία αυτονομείται από τις κοινωνικές επιστήμες και δημιουργείται η κλασική σχολή της οικονομίας με βασικούς συνεχιστές τους Ντέιβιντ Ρικάρντο και Τζον Στιούαρτ Μιλ.

Η κλασική σχολή είχε ως βασικές ιδέες την πίστη στην ατομική ιδιοκτησία και την οικονομική ελευθερία, καθώς επίσης την πεποίθηση ότι η οικονομική συμπεριφορά των ανθρώπων έχει τη δυνατότητα να εκφραστεί με νόμους και πως η κοινωνία μπορεί να ευημερήσει με ελάχιστη κρατική παρέμβαση. Ο Σμιθ θεωρούσε ότι το προσωπικό συμφέρον είναι το βασικό κίνητρο που παρακινεί τους ανθρώπους ν' αναπτύξουν ελεύθερες οικονομικές δραστηριότητες και πίστευε ότι το κράτος δεν πρέπει να στέκεται εμπόδιο της ελεύθερης οικονομικής ζωής, αντιθέτως πρέπει να παρεμβαίνει στους τομείς της δικαιοσύνης και της ασφάλειας. Το έργο του Άνταμ Σμιθ «Ο πλούτος των εθνών» αποτελεί ύμνο στην ατομική πρωτοβουλία, την ελεύθερη επιχείρηση και την επιδίωξη του κέρδους. Πίστευε ότι ο μηχανισμός των τιμών ή της αγοράς θεωρείται βασικός για τη λειτουργία των ελεύθερων ή μεικτών οικονομιών και ότι ο νόμος προσφοράς και ζήτησης διαδραματίζει καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της τιμής του προϊόντος.

Ένας άλλος σπουδαίος συνεχιστής της κλασικής σχολής θεωρείται ο Ντέιβιντ Ρικάρντο(1772-1823). Ο Ρικάρντο παρότι επηρεάστηκε από το σπουδαίο έργο του Σμιθ «Ο πλούτος των εθνών», έζησε σε μια εποχή με εντελώς διαφορετικές συνθήκες απ' αυτήν που ζούσε ο Σμιθ. Ο Σμιθ έβλεπε την οικονομία και την κοινωνία αισιόδοξα και ότι μπορούν να συνεργαστούν για την ευημερία των πολιτών. Στην εποχή του Ρικάρντο, στην Αγγλία επικρατούσε οξύτατο κοινωνικό χάσμα και σκληρός ανταγωνισμός ανάμεσα στην κοινωνική τάξη των ανερχόμενων βιομηχάνων και στην τάξη των γαιοκτημόνων. Ο Ρικάρντο, που έβλεπε ότι τα συμφέροντα των δύο αυτών τάξεων συγκρούονταν, ήταν πεπεισμένος ότι τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων ήταν επιζήμια για τη χώρα, καθώς οι γαιοκτήμονες πουλώντας τη σοδειά τους σε υψηλή τιμή εμπόδιζαν την ανάπτυξη της βιομηχανίας και

αύξαναν το κόστος παραγωγής των προϊόντων(πρώτες ύλες και μισθοί). Αντίθετα, οι βιομήχανοι πουλούσαν φθηνά αγροτικά προϊόντα, ώστε να έχουν και φθηνές πρώτες ύλες για να μην πιέζονται από την εργατική τάξη για αύξηση ημερομισθίων.¹⁰¹

Για τον Ρικάρντο η αξία του προϊόντος, η οποία καθορίζεται από την ποσότητα της εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί μία μονάδα, προσδιορίζει την τιμή του εμπορεύματος στην αγορά. Ο ίδιος θεωρούσε σημαντική τη μείωση του κόστους παραγωγής και στη διατύπωση της θεωρίας του περί συγκριτικού πλεονάσματος, εξέφραζε την άποψη ότι κάθε χώρα πρέπει να εξάγει τα εμπορεύματα που το κόστος παραγωγής τους είναι πιο φθινό σ' αυτήν απ' ότι στις άλλες χώρες. Αν και δέχτηκε έντονη κριτική από σύγχρονους οικονομολόγους και πολιτικούς στοχαστές, οι απόψεις του για την αξία της εργασίας και την ισορρόπηση στις τιμές των εμπορευμάτων στην αγορά έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την εποχή εκείνη και έβαλαν τα θεμέλια στην εξέλιξη της οικονομικής σκέψης.

Ένας ακόμα σπουδαίος οικονομολόγος και φιλόσοφος που ανήκε στην κλασική σχολή της Οικονομίας ήταν ο Τζον Στιούαρτ Μιλ(1806-1873). Ο Μιλ εξέλιξε περισσότερο την οικονομική σκέψη εκφράζοντας την πεποίθηση ότι ο κύριος τομέας στον οποίο βασίζονται οι οικονομικοί νόμοι, είναι η παραγωγή και όχι η διανομή των εμπορευμάτων. Ξεπερνώντας τις απόψεις του Ρικάρντο, προσθέτει κάτι νέο στην οικονομική σκέψη, λέγοντας ότι και η κοινωνία εισχωρεί στο πλαίσιο της οικονομίας. Η ίδια η κοινωνία μπορεί να μην συμφωνεί με τα αποτελέσματα που φέρνει η οικονομία, όμως για τον Μιλ έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει και ν' αλλάζει τα δεδομένα κάνοντάς τα πιο ευνοϊκά για την ίδια. Για παράδειγμα, η κοινωνία είναι αυτή που θα φορολογήσει τους πλούσιους ή θα επιδοτήσει τα φτωχότερα στρώματα ή θα απαλλοτριώσει περιουσιακά στοιχεία κλπ. Ο Μιλ ήταν ο κύριος εκφραστής απ' τους κλασικούς οικονομολόγους της άποψης ότι η πολιτική επιλογή καθορίζει τη διανομή των προϊόντων. Ειδικότερα, ο Μιλ εισάγοντας την πολιτική στη λειτουργία της οικονομίας, αν και πίστευε ότι η τιμή του προϊόντος δεν μπορεί να κινηθεί κάτω από το κόστος παραγωγής, ήταν

---

¹⁰¹ Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

πεπεισμένος ότι στο τέλος ήταν θέμα πολιτικής επιλογής για το πώς θα γινόταν διανομή της σοδειάς που παρήγαγε το χωράφι.¹⁰²

Ο Μιλ λοιπόν, που πίστευε στη δυνατότητα βελτίωσης της κοινωνίας, είχε την αντίληψη ότι η εργατική τάξη που τότε ζούσε σε άθλια κατάσταση, μπορούσε να μορφωθεί και να ζήσει πιο ευνοϊκά. Σε μια εποχή, όπου το καπιταλιστικό σύστημα και ο μηχανισμός της αγοράς είχαν αλλάξει ραγδαία από την εποχή του Σμιθ, ο Μιλ ισχυριζόταν ότι το κράτος μπορούσε να παίξει καίριο ρόλο στα πράγματα και να θέσει κάποιους κανόνες που θα ρυθμίζουν καλύτερα την οικονομία και θα προωθούν σε μεγάλο βαθμό την κοινωνική δικαιοσύνη. Αυτό θα γινόταν με το να μην λαμβάνουν χώρα διάφορες κοινωνικές αδικίες, όπως οι γαιοκτήμονες να επωφελούνται εις βάρος των φτωχών ή με το να ιδρυθούν εργατικοί συνεταιρισμοί, ώστε η εργατική τάξη να μην υποτάσσεται κάθε φορά στις επιθυμίες των βιομηχάνων. Ο Μιλ κατευθυνόταν λοιπόν, προς μια ηθικο-φιλοσοφική αντίληψη που λεγόταν ωφελιμισμός ταυτίζοντας το ηθικό με το ωφέλιμο. Ηθικό είναι αυτό που προάγει τη γενική ευημερία, δηλαδή την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευτυχία για μεγαλύτερο σύνολο ανθρώπων.

Σπουδαίος φιλόσοφος, οικονομολόγος, αλλά και πολιτικός στοχαστής που προσπάθησε ν' απαντήσει στο ερώτημα αν μπορεί να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη και συγχρόνως δικαιοσύνη-ισότητα ήταν ο Καρλ Μαρξ(1818-1883). Ο Μαρξ μαζί με τον συνεργάτη του Φρίντριχ Ένγκελς(1820-1895) έδωσαν την απάντηση ότι αυτό δεν μπορεί να συμβεί χωρίς την υπέρβαση του καπιταλισμού. Ο Μαρξ ζώντας σε μια διαφορετική εποχή από αυτήν που έζησαν οι προηγούμενοι οικονομολόγοι της κλασικής σχολής(Σμιθ, Ρικάρντο, Μιλ κλπ.), είχε διαμορφώσει τη δική του θεωρία για την αξία της εργατικής δύναμης και του εμπορεύματος. Συγκεκριμένα, πίστευε ότι η βάση του προβλήματος της ανισότητας βρίσκεται στην παραγωγή των προϊόντων και όχι στη διανομή. Σε μια Ευρώπη που κυριαρχούσαν οι εξεγέρσεις των λαών και οι συνεχόμενες συγκρούσεις της εργατικής τάξης με τους κεφαλαιοκράτες(καπιταλιστές), φαίνεται να διαψεύδονται οι θεωρίες του Μιλ περί δικαιότερης διανομής των προϊόντων

---

¹⁰² Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

και του ισχυρισμού ότι ο καπιταλισμός και η ελεύθερη αγορά μπορούν να εξασφαλίσουν μια κοινωνική δικαιοσύνη, ασφάλεια και ευημερία.

Ο Μαρξ συμφωνούσε με τη θεωρία του Ρικάρντο σχετικά με την αξία της εργασίας ως ένα σημείο, όπως την είχε διατυπώσει ο ίδιος, αλλά διαφοροποιείται στο γεγονός ότι οι εργάτες δεν πληρώνονται για την αξία της εργασίας τους, αλλά για την εργατική τους δύναμη. Ειδικότερα, σε μια βιομηχανία ο εργάτης θα δουλέψει για κάποιες ώρες(εργάσιμη μέρα), θα παράξει κάποιες μονάδες από το προϊόν και θα πληρωθεί με βάση την εργατική δύναμη που ενεργοποίησε και η οποία είναι πολύ λιγότερη από την αξία του προϊόντος της εργασίας του. Η απλήρωτη εργασία των εργατών που ιδιοποιείται απ' τους κεφαλαιοκράτες και ονομάζεται υπεραξία διακρίνεται από τον Μαρξ σε απόλυτη και σχετική. Ως απόλυτη ορίζεται η αύξηση των ωρών εργασίας του εργάτη με σταθερό συντελεστή των όρων εργασίας, ενώ η σχετική υπεραξία δημιουργείται όταν αλλάζουν οι συνθήκες εργασίας που αυξάνουν την παραγωγικότητά του, ενώ μένει σταθερός ο χρόνος.¹⁰³

Ο Μαρξ στο γνωστό έργο του «Το Κεφάλαιο» μιλώντας για το εμπόρευμα το διακρίνει σε δύο όψεις. Ένα εμπόρευμα έχει χρηστική αξία που έχει να κάνει με την ικανοποίηση που προσφέρει το προϊόν στον καταναλωτή. Η άλλη αξία του εμπορεύματος είναι η ανταλλακτική και αυτή έχει σχέση με το όφελος του παραγωγού. Καταλήγοντας, η αφαίρεση της υπεραξίας από την εργατική τάξη είναι και η βασική αιτία του πλούτου των κεφαλαιοκρατών, καθώς και της οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας.

Ένας άλλος σπουδαίος μαθηματικός και οικονομολόγος που επηρέασε την οικονομική σκέψη του 20^{ου} αιώνα και συνέβαλλε σε μεγάλο βαθμό στην εξέλιξή της ήταν ο Τζον Μέυναρντ Κένυς(1883-1946). Ο Κένυς ζούσε σε μια εποχή όπου κυριαρχούσε ο ιμπεριαλισμός, δηλαδή η επεκτατική πολιτική των ανεπτυγμένων βιομηχανικά κρατών εις βάρος άλλων κρατών για την προώθηση των προϊόντων τους στη διεθνή αγορά. Η οικονομική κρίση του 1929 στη Νέα Υόρκη και η τεράστια πτώση των τιμών των μετοχών στο Χρηματιστήριο έδωσαν την αφορμή στον Κένυς να γράψει το βιβλίο του «Γενική θεωρία της απασχόλησης, του τόκου και του χρήματος». Σ' αυτό το έργο αναλύει τα αίτια αυτής της κρίσης, καθώς επίσης προτείνει και τρόπους

---

¹⁰³ Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

αντιμετώπισης της ανεργίας που απειλούσε την ύπαρξη του ίδιου του καπιταλισμού.¹⁰⁴

Συγκεκριμένα, ο Κένυς υποστήριζε ότι η κρατική παρέμβαση είναι αυτή που θα σώσει μια χώρα, καθώς με τη βοήθεια του κράτους μπορεί να προσεγγιστεί η πλήρης απασχόληση του εργατικού δυναμικού. Έτσι, θα δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας, ο μηχανισμός ελεύθερης αγοράς θα ευδοκιμήσει και θα καταπολεμηθεί η ανεργία που αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για την οικονομία και τη κοινοβουλευτική δημοκρατία μιας χώρας. Σύμφωνα με τον Κένυς η παρέμβαση του κράτους σε πολλούς τομείς και η δημιουργία επενδύσεων θα εξασφαλίσει θέσεις εργασίας και απόκτηση βασικού εισοδήματος των ανθρώπων. Μ' αυτό το εισόδημα θα επέλθει κατανάλωση εμπορευμάτων, οπότε και αύξηση της παραγωγής των επιχειρήσεων. Άμεση συνέπεια θα είναι η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, με αποτέλεσμα την έξοδο της οικονομίας από την ύφεση και τη δημιουργία ανάπτυξης.

Τις προτάσεις αυτές του Κένυς υιοθέτησαν αρκετές χώρες του κόσμου που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα και κατάφεραν γρήγορα ν' αναπτυχθούν και να βγουν από την ύφεση που τους έφερναν οι συνεχείς πόλεμοι, προάγοντας έναν υγιή καπιταλισμό.¹⁰⁵

2.5. Η οικιακή οικονομία στη σύγχρονη εποχή

Η μεγάλη σημασία της Οικιακής Οικονομίας για την ευδαιμονία της οικογένειας οδήγησε ήδη από τον 17^ο και κυρίως από τον 18^ο αιώνα στην εισαγωγή της επιστήμης αυτής ως αντικείμενο διδασκαλίας σε πολλά εκπαιδευτικά ιδρύματα του κόσμου με τους όρους *home economics* ή *domestic economics* ή *human ecology*. Στην Ελλάδα μάλιστα ιδρύθηκαν δύο τέτοιες σχολές: της «Χαροκοπείου» στην Καλλιθέα και της «Αριάδνης» στα Χανιά. Ειδικότερα, το 1990 ιδρύθηκε το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Οικιακής Οικονομίας με ταυτόχρονη κατάργηση της Χαροκοπείου Ανωτάτης Σχολής Οικιακής Οικονομίας, ενώ το 1993 ιδρύθηκε το Χαροκόπειο

---

¹⁰⁴ Θεριανός, Φωτόπουλος :Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

¹⁰⁵ Θεριανός, Φωτόπουλος: Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών.

Πανεπιστήμιο και το Τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογία, όπως αυτό μετονομάστηκε από το 1999 και εξής. Παράλληλα ως μάθημα εντάσσεται στα αναλυτικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης πολλών χωρών.

Η δε διαχείριση της σύγχρονης οικίας έπαψε να είναι η αποκλειστική υποχρέωση της γυναίκας αλλά τόσο ο σύζυγος όσο και το κάθε μέλος της οικογένειας συνεργάζονται για τη λήψη των αποφάσεων στην καθημερινή ζωή, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την αρμόζουσα ιστορική δικαίωση στον Ξενοφώντα που μέσα από το Σωκράτη αναφωνούσε: «ἔχω δ' ἐπιδείξει καὶ γυναῖξι ταῖς γαμεταῖς τοὺς μὲν οὕτω χρωμένους ὥστε συνεργοὺς ἔχειν αὐτὰς εἰς τὸ συναύξειν τοὺς οἴκους, τοὺς δὲ ἦ ὅτι πλεῖστον λυμαίνονται»¹⁰⁶.

Όπως προαναφέρθηκε, επίκεντρο του «Οικονομικού» του Ξενοφώντα αποτελεί η οικονομική διαχείριση του οίκου και η διερεύνηση των συναφών θεμάτων, δηλαδή της διατροφής, της ενδυμασίας, του καλλωπισμού, της υγείας, των σχέσεων των μελών της οικογένειας και της κατάλληλης αξιοποίησης των οικιακών χώρων. Όλα όμως τα παραπάνω θέματα αποτελούν σήμερα συγκεκριμένα κεφάλαια του μαθήματος της οικιακής οικονομίας που στην σύγχρονη Ελλάδα διδάσκεται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση σύμφωνα με το Ενιαίο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών για τις τάξεις της Α' και Β' γυμνασίου¹⁰⁷.

Το μάθημα της Οικιακής Οικονομίας διδάσκεται στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε αρκετές χώρες ανά την υφήλιο¹⁰⁸, ενώ στον ελλαδικό χώρο με τη σημερινή του μορφή υφίσταται τις τελευταίες δύο δεκαετίες στις δύο πρώτες τάξεις του γυμνασίου. Αποτελεί ένα σύγχρονο, διεπιστημονικό και συνεχώς εξελισσόμενο γνωστικό αντικείμενο που μελετά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανθρώπου στο οικογενειακό και στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών¹⁰⁹, σκοπό του μαθήματος της Οικιακής Οικονομίας της Α' και Β' τάξης του γυμνασίου αποτελεί να καταστήσει το εύπλαστο άτομο της εφηβικής και προεφηβικής ηλικίας, ενεργητικό, αυτοδύναμο και υπεύθυνο, προσφέροντάς του, κατά το δυνατόν, όλα τα στοιχεία που έχει ανάγκη για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του.

¹⁰⁶ Ξενοφών *Οικονομικός*: 3,10.

¹⁰⁷ ΦΕΚ 304B/13-03-2003.

¹⁰⁸ Κουτρούμπας - Αποστολόπουλος 2003:108.

¹⁰⁹ ΦΕΚ 33, 1998.

Διαχρονικά η ανάπτυξη της προσωπικότητας του μαθητή αποτελεί στόχο του σχολείου, το οποίο είναι απαραίτητο να προσφέρει σύγχρονη και εμπλουτισμένη παιδεία, ώστε να συμβάλλει στην ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών, προκειμένου να λειτουργούν ως υπεύθυνοι, ενεργοί και δημιουργικοί πολίτες σε μια πολύπλοκη κοινωνία, σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Το μάθημα της Οικιακής Οικονομίας ασχολείται με πληθώρα ζητημάτων που αφορούν την καθημερινή ζωή του ανθρώπου και επιδιώκεται η επίτευξη συγκεκριμένων γνωστικών και μαθησιακών στόχων που αποτυπώνονται στο αντίστοιχο ανά τάξη βιβλίο του καθηγητή¹¹⁰. Ειδικότερα, ο μαθητής της πρώτης Γυμνασίου διδάσκεται θέματα σχετικά με την οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο, με τα οικονομικά της οικογένειας, τη διατροφή, την αγωγή υγείας και την πρόληψη ατυχημάτων, την κατοικία και την ενδυμασία. Αντίστοιχα, στη δεύτερη τάξη του Γυμνασίου ο μαθητής έρχεται σε επαφή με ζητήματα που αφορούν την οικιακή οικονομία και τον ελληνικό πολιτισμό, την οργάνωση της οικογενειακής ζωής, τα οικονομικά της οικογένειας, τη συμπεριφορά του καταναλωτή, τη διατροφή και διαίτολογία, την οικολογία και την κατοικία, τη σύγχρονη οικιακή τεχνολογία, τις πρώτες βοήθειες και την προετοιμασία για το μέλλον.

Από τα παραπάνω συμπεραίνει κανείς ότι η Οικιακή Οικονομία αποτελεί ένα μάθημα που προσεγγίζει πληθώρα διαφορετικών θεματικών που εξελίσσονται συνεχώς και αφορούν την αδιάλειπτη προσπάθεια για βελτίωση της καθημερινής ζωής του ανθρώπου.

Η Οικιακή Οικονομία στη σύγχρονη εποχή έχει αποκτήσει τη διάσταση της ανθρωποοικολογίας που περιλαμβάνει την ορθή χρήση και το σεβασμό του περιβάλλοντος, καθώς και το βιοκλιματικό τρόπο σχεδίασης της κατοικίας. Στον «Οικονομικό» προτάσσεται η άποψη ότι η γη προσφέρει όλα τα αγαθά που χρειάζεται ο άνθρωπος για να ζήσει, ενώ ταυτόχρονα, διδάσκει τη δικαιοσύνη, καθώς προσφέρει περισσότερα σε αυτούς που τη φροντίζουν περισσότερο, περνώντας έμμεσα το μήνυμα της σωστής περιβαλλοντικής συμπεριφοράς. Επίσης, υποστηρίζεται ότι όποιος θέλει να καλλιεργήσει σωστά τη γη είναι αναγκαίο να γνωρίζει τη σύσταση του εδάφους, ώστε να

---

¹¹⁰ Αποστολόπουλος - Αμπελιώτης 2012:32-37..

ξέρει τι πρέπει να σπείρει για να φυτρώσει και πώς μπορεί να παίρνει από τη γη μεγαλύτερη ποσότητα, δηλαδή πώς να εκμεταλλεύεται ορθότερα το έδαφος και πώς να επιτυγχάνει αύξηση της παραγωγικότητάς του.

Επιπροσθέτως, παρουσιάζονται αναλυτικά τα οφέλη από την αποψίλωση των άγριων χόρτων, καθώς και από την καύση των υπόλοιπων που απομένουν στο χωράφι μετά την σοδειά, τα οποία λειτουργούν ως λίπασμα που εμπλουτίζει το έδαφος με θρεπτικά συστατικά ενισχύοντας τη γονιμότητά του. Γίνεται λόγος, επίσης, για τα οφέλη που αποφέρει η κοπριά, καθώς και για τη φροντίδα που χρειάζεται η γη, όταν είναι υγρή για τη σπορά και αλμυρή για τη φύτευση.

Ως προς τη σχεδίαση της κατοικίας αναφέρεται ότι ο προσανατολισμός των δωματίων πρέπει να είναι τέτοιος, ώστε να είναι δροσερά το καλοκαίρι και ζεστά το χειμώνα και οι αποθηκευτικοί χώροι να μην έχουν υγρασία και ανάλογα με το αποθηκευόμενο προϊόν να έχουμε ψυχρούς, αλλά και φωτεινούς χώρους. Επιπλέον, επισημαίνεται ότι το σπίτι πρέπει να έχει προσανατολισμό προς το νότο, προκειμένου να είναι ευήλιο το χειμώνα και δροσερό το καλοκαίρι. Αυτές αποτελούν βασικές αρχές του βιοκλιματικού σχεδιασμού των κτιρίων.

Ανακεφαλαιώνοντας καθίσταται σαφές ότι ο Ξενοφώντας στον «Οικονομικό» ορίζει τις συστατικές διαστάσεις της Οικιακής Οικονομίας και θέτει τα θεμέλιά της, καθώς προσεγγίζει το σύνολο σχεδόν των θεματικών της που εμφανίζονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο στα σχολικά εγχειρίδια του γυμνασίου. Ειδικότερα, ο Ξενοφώντας αναδεικνύει ως βασικούς τομείς – πυλώνες της Οικιακής Οικονομίας την οικογένεια και τη διαχείριση των οικονομικών της, την οργάνωση της οικογενειακής ζωής, τη συμπεριφορά του καταναλωτή, την κατοικία, το περιβάλλον, τη διατροφή, καθώς και ζητήματα αγωγής υγείας όπως ο αλκοολισμός. Αυτοί οι τομείς συνιστούν αλληλένδετους θεμέλιους λίθους στους οποίους έχει δομηθεί και συνεχίζει να δομείται και να θεραπεύεται το γνωστικό αντικείμενο της Οικιακής Οικονομίας. Αυτό προσαρμόζεται στις διαρκώς μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, προκειμένου να συνεισφέρει κατά το δυνατόν περισσότερο στην επιστημονική διακρίβωση και, εν τέλει, βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων - πολιτών που διαβιούν εντός του οίκου.

Μέρος Γ΄

3.1. Η ιδιοκτησία της γης(οι συντελεστές παραγωγής)

Το καθεστώς της ιδιοκτησίας της γης μας γνωστοποιείται από αρχαιοτάτων χρόνων. Από τον Ησίοδο μαθαίνουμε ότι τον Η΄ αιώνα π. Χ. υπάρχει ιδιοκτησία γης. Στα ομηρικά έπη παρουσιάζεται ένας τύπος κοινωνίας που όχι μόνο γνωρίζει την ατομική ιδιοκτησία αλλά έχει και περιουσιακές ανισότητες. Οι ιδιοκτησίες γης αναφέρονται με τις εξής ονομασίες: τεμένη, κλήροι και αγροκτήματα.

Το καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας εμφανίζεται στις μυκηναϊκές κοινωνίες και η λέξη κλήρος στον Όμηρο δηλώνει το κτήμα που ανήκει σε αρχηγό οικογένειας. Επίσης, πληροφορούμαστε ότι μπορούσε κάποιος να δημιουργήσει ιδιόκτητες αδέσποτες γαίες τις οποίες ο ίδιος εκχέρσωσε και αξιοποίησε. Δικαίωμα κτήσεως είχαν και οι ξένοι. Εδώ διακρίνουμε ότι η ομηρική κοινωνία ήταν πιο ανεκτική από τα κλασικά ελληνικά κράτη. Οι ακτήμονες έφεραν την ονομασία «θήτες».

Από οικονομική άποψη, η επικράτηση καθεστώτος οικογενειακής ή ατομικής ιδιοκτησίας σημείωσε σημαντική πρόοδο, καθότι επιδίωκε υψηλότερες αποδόσεις και με την εφαρμογή μιας πολυμερούς αγροτικής οικονομίας τις πραγματοποίησε. Στο καθεστώς αυτό η αύξηση της παραγωγής πραγματοποιούνταν μέσα από τους οίκους, οι οποίοι επεδίωκαν την αυτάρκειά τους. Γι' αυτό το σκοπό συνδύαζαν τη γεωργία με την κτηνοτροφία, ενώ προσπαθούσαν να έχουν ποικιλίες από ζώα και καλλιέργειες. Τα μέλη των οίκων ασχολούνταν με όλες τις αγροτικές εργασίες, αλλά και την κατασκευή των απαραίτητων ειδών για την επιβίωσή τους.

Κατά την αρχαϊκή εποχή οι ιδιοκτήτες της γης ήταν ανεξάρτητοι και αυτάρκεις μέσα στον «οίκο» βάζοντας τον εαυτό τους σε πολύ καλύτερη θέση από τους εμπόρους και τεχνίτες. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της αριστοκρατικής τάξης εκείνης της εποχής ήταν η ιδιοκτησία της γης που αποτελούσε αποκλειστικό δικαίωμα των ελεύθερων πολιτών και όχι των μετοίκων ή των δούλων.¹¹¹

Ως και τον 5^ο αιώνα π. Χ. η γη δεν πουλιόταν παρά σε έκτακτες περιπτώσεις. Τα δημοκρατικά κυρίως πολιτεύματα προστάτευσαν τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία. Οι συνεχόμενοι όμως πόλεμοι, έπλητταν τους μικρούς γαιοκτήμονες και τους ανάγκαζαν να εκποιήσουν τα κτήματά τους.

Ένα μέρος αγοράστηκε από αυτούς που δεν είχαν αγροτική περιουσία, επεδίωκαν όμως έτσι να επενδύσουν στη γη ή τις εκτάσεις που αγόραζαν σε χαμηλές τιμές να τις εμπορευτούν και να τις μεταπουλήσουν σε υψηλότερες, βελτιώνοντάς τες. Αργότερα, έγιναν πωλήσεις κτημάτων και από πλούσιους ιδιοκτήτες, γιατί ήθελαν να επενδύσουν ένα μέρος της περιουσίας τους σε πιο επικερδείς επιχειρήσεις από τις γεωργικές.¹¹²

Ορισμένοι όμως από αυτούς που αγόραζαν γη δεν ήταν γαιοκτήμονες, αλλά έμποροι, τραπεζίτες ή επιχειρηματίες. Οι λόγοι που τους οδηγούσαν ήταν ποικίλοι. Ένα βασικό κίνητρο ήταν ότι η γαιοκτησία τους προσέδιδε κύρος και πολιτική ασφάλεια.

Το 403 π. Χ. είχε συζητηθεί σχετικό νομοσχέδιο, το οποίο αν γινόταν δεκτό θα περιόριζε τους ελεύθερους πολίτες μόνο σε εκείνους που ήταν τότε κάτοχοι γης. Αυτός ήταν και ο βασικός λόγος που οι μέτοικοι όταν αποκτούσαν πολιτικά δικαιώματα, αγόραζαν ακίνητα και κυρίως αγροτικά. Για παράδειγμα αναφέρουμε το στρατηγό Αριστοφάνη, ένα νέο γαιοκτήμονα, ο οποίος, αφού πλούτισε, αγόρασε 255 στρέμματα(4^ος αιώνας π. Χ.). Επίσης, ο τραπεζίτης Πασίων, όταν απέκτησε δικαιώματα Αθηναίου πολίτη, ξόδεψε 20 τάλαντα για να αγοράσει γη.(κατά το 370 π. Χ.). Εκτός από μια εξαίρεση που αφορά 3.000 στρέμματα περίπου, δεν γνωρίζουμε αθηναϊκές κτηματικές περιουσίες πάνω από 260 στρέμματα. Κατά τον 4^ο αιώνα π. Χ. παρατηρείται αύξηση των ενυπόθηκων δανείων με εγγύηση τα αγροτικά κτήματα.¹¹³

¹¹¹Σακελλαρίου,Πετρόπουλος:1971 τόμος Β:38, 469.

¹¹²Σακελλαρίου:1971 τόμος Γ2:183.

¹¹³Σακελλαρίου:1971 τόμος Γ2:10,11.

Στην αρχαιότητα, λοιπόν, όπως προαναφέρθηκε, η ιδιοκτησία της γης ήταν προνόμιο των ελεύθερων πολιτών, πράγμα που τους προσέδιδε κύρος έναντι άλλων κοινωνικών τάξεων, όπως οι μέτοικοι και οι απελεύθεροι που είχαν απασχόληση με το εμπόριο και τις τέχνες. Η γεωργία τοποθετούνταν σε πρώτη θέση έναντι άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων. Το βλέπουμε αυτό στον «Οικονομικό» του Ξενοφώντα, όπου ο Σωκράτης τη θεωρεί «το πιο τιμημένο επάγγελμα, γιατί δημιουργεί καλύτερους πολίτες. Είναι η μητέρα και η τροφός των άλλων τεχνών. Όταν όλα πάνε καλά στη γεωργία, όλες οι άλλες τέχνες ευημερούν, όταν όμως αναγκαστικά η γη μένει ακαλλιέργητη, οι άλλες τέχνες μαραίνονται, και στη στεριά και στη θάλασσα».¹¹⁴

Ο Ξενοφών πίστευε ότι στον ελεύθερο πολίτη ταιριάζουν δύο κλάδοι απασχόλησης: η γεωργία και η πολεμική, από τις οποίες η δεύτερη προσφέρει οικονομικά αγαθά και παράλληλα προστατεύει τις υπόλοιπες παραγωγικές ασχολίες και ιδιαίτερα τη γεωργία.

Ο μόνος πραγματικός πλούτος κατά τον Ξενοφώντα είναι τα αγαθά που προέρχονται από τη γεωργία. Για να ενισχύσει αυτή του την άποψη, ξεχώριζε το χρήμα από τον πλούτο, με το επιχείρημα ότι αυτό πηγάζει από τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Δεν δέχεται ότι το χρήμα, επειδή συσσωρεύεται και αποθησαυρίζεται, αποτελεί συστατικό στοιχείο του πλούτου. Αλλά ο Ξενοφώντας δε φαίνεται να συμπαθεί τη βιοτεχνία που την κατατάσσει στα βάνανυσα επαγγέλματα που είχαν κακή φήμη και φυσικά τα περιφρονούσαν: «...τα επαγγέλματα αυτά καταστρέφουν το σώμα όσων τα ασκούν, επειδή τους αναγκάζουν να περνούν καθιστική ζωή μέσα στο σκοτεινό εργαστήριό τους και καμιά φορά να περνούν όλη την ημέρα κοντά στη φωτιά. Με τα σώματα έτσι εξασθενημένα και οι ψυχές γίνονται ακόμα πιο χαλαρές»¹¹⁵ Επομένως, είναι πιθανόν η εργασία και τα κεφάλαια που τοποθετούνται στις «βάνανυσες τέχνες» κατά τον Ξενοφώντα να μη θεωρούνται συντελεστές παραγωγής.

Με τις απόψεις του Ξενοφώντα συγκλίνουν και οι θέσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης στη φύση εντοπίζει τον βασικό συντελεστή παραγωγής, που είναι η εργατική δύναμη. Ωστόσο, επειδή γι' αυτόν η εργασία ταιριάζει στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις δεν αξιολογούσε

¹¹⁴ Ξενοφών *Οικονομικός*, Ε', 17.

¹¹⁵ Ξενοφών *Οικονομικός*, Δ', 2.

την εργατική δύναμη σαν έναν από τους δύο βασικούς συντελεστές παραγωγής και μάλιστα όταν τα εργατικά χέρια ασχολούνταν με την βιοτεχνία(την βάνουσον τέχνην). Γι' αυτόν ο πλούτος δεν ήταν προϊόν του συνδυασμού των συντελεστών παραγωγής(κεφαλαιουχικών αγαθών και εργατικής δύναμης). Όμως, συσχετίζει τον πλούτο με τον ενεργό πληθυσμό και βασικά με την εργατική δύναμη. Όταν δηλαδή αυξάνει ο υγιής πληθυσμός, αυξάνει και ο κοινωνικός πλούτος και αντίστροφα.

Και ο Ξενοφώντας θεωρεί την αύξηση του πληθυσμού σαν σημαντικό συντελεστή για την ενδυνάμωση της κοινωνικοοικονομικής δραστηριότητας. Στους «*Πόρους*», όπου παρουσιάζει τις αντιλήψεις αυτές, σημειώνει ότι «όσο περισσότεροι έρχονται και εγκαθίστανται(ξένοι), είναι φανερό πως τόσο περισσότερο θα αυξάνουν οι εισαγωγές και οι εξαγωγές και οι αποστολές και οι πωλήσεις και οι μισθοδοσίες και τα κέρδη».¹¹⁶

Οι Αρχαίοι Κλασικοί δε διέκριναν την εργασία ως βασικό συντελεστή παραγωγής. Θεωρούσαν ότι η εργασία είχε την ικανότητα να παράγει μόνο στον αγροτικό τομέα, και όχι σ' όλες τις κύριες δημιουργικές ενασχολήσεις του ανθρώπου, βιοτεχνία, τέχνες, υπηρεσίες κλπ. Η άποψη που είχαν για τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει το μέγεθος του πληθυσμού και η κατάσταση της υγείας του, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των εργαζομένων και η καλή τους υγεία συμβάλλουν στην αύξηση του πλούτου και στην ενίσχυση της κοινωνικοοικονομικής δραστηριότητας.

Ο Ξενοφώντας, επομένως, υποστηρίζει ότι ο κατάλληλος συνδυασμός των δύο συντελεστών παραγωγής, δηλαδή της γης και της εργατικής δύναμης που θα την καλλιεργήσει, συντελεί στην περεταίρω απόδοση της γης. Ο επιτυχής συνδυασμός των δύο βασικών συντελεστών παραγωγής παρέχει το μέγεθος των αποδόσεων του γεωργικού τομέα παραγωγής. Εκείνη την εποχή όμως δεν υπήρχε επένδυση κεφαλαίων εκτός από τη γη, που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στην αύξηση των αποδόσεων του γεωργικού τομέα παραγωγής. Τα μόνα μέσα συνεισφοράς για την απόδοση της γης ήταν η γη και τα απασχολούμενα εργατικά χέρια που θεωρούνταν δεδομένα.

---

¹¹⁶ Ξενοφών, *Πόροι*, Γ', 5.

3.2. Η αγροτική οικονομία κατά τον Ξενοφώντα

Ο Ξενοφών εκτός από τον «Οικονομικό» συνέγραψε ένα ακόμη έργο οικονομικού περιεχομένου, το οποίο έχει τον τίτλο «Πόροι ή περί Προσόδων» (350 π. Χ), όπου αναφέρεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αθηναϊκής οικονομίας. Στο έργο αυτό πραγματοποιείται διεξοδική αναφορά σε θεμελιώδεις αρχές της οικονομικής επιστήμης. Εκεί αναδεικνύεται βαθύς γνώστης του θεμελιώδους νόμου της προσφοράς και της ζήτησης, καθώς και των μηχανισμών διαμόρφωσης των τιμών. Χαρακτηριστική είναι η επισήμανσή του, σύμφωνα με την οποία, όταν υπάρχει υπερπαραγωγή σιταριού και κρασιού, οι γεωργικές ενασχολήσεις δεν είναι προσοδοφόρες και τα γεωργικά εισοδήματα μειώνονται¹¹⁷. Η πρόταση αυτή συνιστά τον πυρήνα του οικονομικού νόμου της αγοράς, όπου η τιμή των αγαθών διαμορφώνεται από τη σχέση μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης.

Αγροτική οικονομία υπάρχει από τότε που ο άνθρωπος ασχολήθηκε με την καλλιέργεια και τον πολλαπλασιασμό των φυτών. Προηγήθηκε το συλλεκτικό και θηρευτικό στάδιο της ζωής του.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της αγροτικής οικονομίας είναι η ιδιοκτησία γης και η χρησιμοποίηση εργατικών χεριών και εργαλείων για την καλλιέργειά της. Οι έγγειες βελτιώσεις έχουν σκοπό να επαυξήσουν την απόδοση γης, παράλληλα με τη χρησιμοποίηση της ανθρώπινης εργασίας, των γεωργικών μηχανημάτων και τη βελτίωση του εδάφους. Αυτή επιτυγχάνεται με τη χρήση λιπασμάτων. Τα διάφορα τμήματα του εδάφους δεν έχουν πάντα την ίδια απόδοση. Η γονιμότητα του εδάφους εξαρτάται από το ίδιο το έδαφος και το κλίμα της περιοχής.

Η τεχνική της καλλιέργειας της γης στην αρχαιότητα, ακόμα και στην κλασική εποχή, ήταν πρωτόγονη. Στην Αττική συγκεκριμένα

---

¹¹⁷ Ξενοφών, Πόροι, 4, 6 « και όταν γε πολὺς σῖτος καὶ οἶνος γένηται, ἀξίων ὄντων τῶν καρπῶν, ἀλυσιτελεῖς αἱ γεωργίαι γίνονται».

καλλιεργούσαν δημητριακά, σιτάρι και κριθάρι, ενώ γινόταν και εισαγωγή σιταριού από την Αίγυπτο, τον Εύξεινο Πόντο, τη Θράκη και τη Σικελία, όταν η παραγωγή δεν ήταν επαρκής.

Από ιστορικές πηγές μαθαίνουμε ότι την εποχή των Μηδικών πολέμων διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο η «μηδική»(είδος τριφυλλιού). Τότε οι Έλληνες εμπλούτισαν τη γη με φυσικά λιπάσματα(κόπρο ζώων, ξερά φύλλα, άχυρα, κορμούς αμπελιών και δένδρων). Χρησιμοποιούσαν ακόμα εναλλακτικές καλλιέργειες, αντικαθιστώντας την αγρανάπαυση (π. χ δημητριακά με όσπρια) Επίσης, έκαναν προσπάθειες για εξειδίκευση της γεωργικής παραγωγής ανάλογα με τις εδαφικές και κλιματολογικές συνθήκες και προέβησαν σε εμπορικές ανταλλαγές.

Κατά τον 4^ο αιώνα, δημιούργησαν αρδευτικά δίκτυα. Τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας εκείνης της περιόδου αποτέλεσαν αντικείμενο πραγματειών, από τον Χαρμαντίδη τον Πάριο, τον Απολλόδωρο τον Λήμνιο, τον Ξενοφώντα τον Αθηναίο.¹¹⁸

Όπως προαναφέρθηκε, βάση της οικονομίας κατά τον Ξενοφώντα, είναι η γεωργία, η πιο ωφέλιμη εργασία και τέχνη για τον καλό και αγαθό άνδρα, από την οποία οι άνθρωποι αποκτούν όλα τα αναγκαία και πλουτίζουν. Ο πλούτος ως μεμονωμένη έννοια είχε σχετική αξία στον Ξενοφώντα. Συνδυαζόταν με ηθικές αξίες όπως η ανδρεία, η φρόνηση, η φιλοπονία και η φιλοτιμία.¹¹⁹

Ο Ξενοφών στον «*Οικονομικό*» του και ειδικότερα στο κεφάλαιο 5 υμνεί τη γεωργία, η οποία θεωρείται η πιο ευχάριστη απασχόληση των ανθρώπων. Ακόμα και οι πιο ευτυχισμένοι, διηγείται ο Σωκράτης, δεν μπορούν να αποφύγουν την καλλιέργεια της γης. Η γεωργία δεν είναι μόνο το μέσο αύξησης των απαραίτητων αγαθών, αλλά και βελτίωσης του σώματος και της ψυχής, γιατί δημιουργεί αρετές όπως η δικαιοσύνη, η ανδρεία, η υπομονή.«Με την άσκηση όσοι δουλεύουν τη γη με τα χέρια τους αποκτούν δύναμη, γιατί έτσι γυμνάζονται. Εκείνοι που ασχολούνται με τις γεωργικές εργασίες ως επιστάτες αποκτούν ανδροπρεπή δύναμη, γιατί αναγκάζονται να σηκώνονται νωρίς το πρωί και να περπατούν γρήγορα, επειδή στους αγρούς, όπως και στην πόλη, οι σοβαρές δουλειές πρέπει να γίνονται στην ώρα τους... Η γη προτρέπει επίσης τους γεωργούς να υπερασπιστούν τη χώρα τους με τα όπλα. Επιπλέον η γη, σαν θεότητα που είναι, διδάσκει τη

¹¹⁸Σακελλαρίου :1971 τόμος Γ2:183.

¹¹⁹Θεοδωρακόπουλος :1971 τόμος Γ2:455-456.

δικαιοσύνη σε όσους έχουν μυαλό και καταλαβαίνουν, δηλαδή σ' αυτούς που την καλλιεργούν καλά, δίνει σε αντάλλαγμα τα καλύτερα αγαθά. Είχε δίκιο εκείνος που είπε ότι η γεωργία είναι μητέρα και τροφός άλλων τεχνών. Όπου ακμάζει η γεωργία, εκεί ευημερούν και οι άλλες τέχνες. Όπου όμως η γη μένει ακαλλιέργητη από ανάγκη, τότε και οι άλλες τέχνες στη στεριά και στη θάλασσα μαραίνονται». ¹²⁰

Ο Ξενοφών στο έργο του «Οικονομικός» πραγματεύεται την οργάνωση και τη διοίκηση της οικιακής οικονομίας με βάση το γεωργικό τομέα. Είναι ένα έργο γραμμένο σε διαλογική μορφή, με τον Σωκράτη να επιχειρεί να καθοδηγήσει τον Κριτόβουλο στο ζήτημα της οικονομίας, της αποδοτικής διαχείρισης της περιουσιακής κατάστασης. Η συζήτηση ξεκινά με την αναζήτηση της σημασίας του όρου «οικονομία». Με την καθοδήγηση του Σωκράτη, ως οικονομία ορίζεται ο τομέας εκείνης της γνώσης, που καλύπτει τις τεχνικές και τα μέσα αξιοποίησης και αύξησης της οικονομίας του οίκου και άρα ενίσχυσής του ¹²¹. Ο οίκος δεν αποτελείται μόνο από το σπίτι αυτό καθ' αυτό, αλλά συμπεριλαμβάνει και τα κτήματα και τα αγαθά, όπου και αν βρίσκονται ακόμα και έξω από τα όρια της πόλης. Επομένως, ο όρος οικονομία κατά τον Ξενοφώντα δεν περιορίζεται σε μια μόνο μονοδιάστατη επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά καλύπτει το σύνολο των προσώπων, των δραστηριοτήτων και των υλικών αγαθών, τα οποία ανήκουν σε μια οικογενειακή μονάδα παραγωγής και δρουν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει αποτελεσματική διαχείριση των μέσων παραγωγής για τη δημιουργία του πλεονάσματος.

Στον «Οικονομικό» η παραγωγική δραστηριότητα και η διαχείριση των υποθέσεων του οίκου συνιστά οικογενειακή και όχι ατομική διαδικασία, γεγονός που συνεπάγεται ότι το οικονομικό κέρδος και η εύρυθμη λειτουργία του οίκου ενισχύεται από τον καταμερισμό της εργασίας των μελών της οικογένειας και τη συνεργατική αλληλοβοήθεια ¹²². Βέβαια, η δημιουργία και η αξιοποίηση του οικονομικού πλεονάσματος της οικογενειακής μονάδας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις ικανότητες – δεξιότητες του προσώπου που το διαχειρίζεται. Ως κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ικανού οικονόμου είναι η επένδυση των κεφαλαίων σε οικονομικούς τομείς, οι οποίοι σχετίζονται με το επάγγελμα των μελών της

¹²⁰ Πετρόπουλος :1971 τόμος Β:469, και Ξενοφών, *Οικονομικός*, κεφ. 5:81,82,83.

¹²¹ Ξενοφών, *Οικονομικός*, 6, 4 :« οὐκοῦν, ἔφη ὁ Σωκράτης, ἐπιστήμης μὲν τινος ἔδοξεν ἡμῖν ὄνομα εἶναι ἡ οἰκονομία, ἢ δὲ ἐπιστήμη αὕτη ἐφαίνετο ἢ οἴκους δύνανται αὐξάνειν ἄνθρωποι, οἴκος δ' ἡμῖν ἐφαίνετο ὅπερ κτήσις ἢ σύμπασα, κτήσιν δὲ τοῦτο ἔφαμεν εἶναι ὃ τι ἐκάστω εἴη ὠφέλιμον εἰς τὸν βίον»..

¹²² Κ. Κουτρούμπα, Κ. Αποστολόπουλου 2003:118.

οικογένειας¹²³. Η επιτυχία του στηρίζεται στο στρατηγικό σχεδιασμό, ο οποίος προηγείται της εφαρμογής κάθε δραστηριότητας. Η στρατηγική συνιστά ένα οργανωμένο σχέδιο δράσης, το οποίο περιλαμβάνει προκαθορισμένες κινήσεις που αφορούν την επίτευξη του σκοπού και των επιμέρους στόχων της οικογενειακής μονάδας. Ο προνοητικός οικονόμος, κατά τον Ξενοφώντα, έχει πάντοτε στο νου του και εφαρμόζει τη βασική οικονομική αρχή της αποταμίευσης και του περιορισμού των δαπανών.

Πρωταρχικός σκοπός και επιδίωξη της οικονομικής παραγωγικής μονάδας είναι η δημιουργία πλεονάσματος μέσω του οποίου προσαυξάνεται και η οικονομική δύναμη της οικογένειας.¹²⁴ Η δημιουργία του πλεονάσματος, ωστόσο, θεωρείται θεμιτή, εφόσον οι επιχειρηματικές ενέργειες που οδήγησαν σε αυτή, ήταν σύμφωνες με τις ισχύουσες διατάξεις, το κοινό καλό και την αμοιβαία ωφέλεια των συμβαλλομένων¹²⁵. Η επιδίωξη να καταστεί το ισοζύγιο πληρωμών πλεονασματικό προϋποθέτει την παραγωγή αγαθών για εξαγωγή.

Οι εξαγωγές στην περίπτωση μιας γεωργικής οικονομίας, όπως ήταν της αρχαίας αθηναϊκής, περιορίζονταν σε αγαθά τα οποία προέρχονταν κυρίως από την πρωτογενή παραγωγή, δηλαδή, αφορούσαν αγαθά που προέρχονταν κατευθείαν από τη φύση. Επιπλέον, η οικονομική ανάπτυξη της πρωτογενούς παραγωγής δε θεωρείται εφικτή χωρίς την επένδυση των πλεονασματικών κεφαλαίων σε νέους επενδυτικούς στόχους, όπως είναι η κατασκευή των έργων υποδομής, τα οποία θα εξασφαλίζουν τη συγκομιδή, την κατεργασία και τη μεταφορά των αγαθών.

Στο έργο του «Πόροι» ο Ξενοφών για πρώτη φορά στην ιστορία της οικονομικής επιστήμης, διατυπώνει τον νόμο της φθίνουσας απόδοσης (Law of diminishing returns), όταν επισημαίνει ότι: «Όλοι οι κτηματίες γνωρίζουν πόσα ζεύγη ζώων και πόσοι εργάτες επαρκούν για το χωράφι τους και εάν κάποιος προσθέσει περισσότερα ζώα ή περισσότερους εργάτες απ' ό, τι χρειάζονται θα ζημιωθεί»¹²⁶. Η συγκεκριμένη αντίληψη του Ξενοφώντος συνιστά μια απλοποιημένη διατύπωση του οικονομικού νόμου της φθίνουσας απόδοσης. Σύμφωνα με τον νόμο αυτό κάθε πρόσθετη ποσότητα ενός συντελεστή παραγωγής (π.χ. εργατικό δυναμικό), η οποία

---

¹²³ Ξενοφών *Οικονομικός*, 1, 16: « ἐκεῖνο δ' ἡμῖν τί φαίνεται, ὅποταν ὀρθῶμέν τινας ἐπιστήμας μὲν ἔχοντας καὶ ἀφορμὰς ἀφ' ὧν δύνανται ἐργαζόμενοι αὐξῆσαι τοὺς οἴκους»..

¹²⁴ Ξενοφών *Οικονομικός*, 1, 4: « εἰ δύναιτο οἶκον παραλαβὼν τελεῖν τε ὅσα δεῖ καὶ περισσῆσαν ποιῶν αὐξῆσαι τὸν οἶκον »..

¹²⁵ Α. Κονταράτου 1996:36.

¹²⁶ Ξενοφών, *Πόροι*, 4, 5: « ἔτι δὲ οἱ μὲν ἀγροὺς κεκτημένοι πάντες ἔχοιεν ἂν εἰπεῖν ὅποσα ζεύγη ἀρκεῖ εἰς τὸ χωρίον καὶ ὅποσοι ἐργάται ».

συνδυάζεται με μια σταθερή ποσότητα ενός άλλου συντελεστή (δεδομένη καλλιεργήσιμη επιφάνεια), αυξάνει όλο και περισσότερο το μέσο κόστος ανά μονάδα αγαθού πέρα από ένα οριακό ύψος παραγωγής. Αυτό συμβαίνει, διότι οι σταθεροί συντελεστές καθορίζουν τη μέγιστη απόδοση του όλου συστήματος. Επομένως, κάθε αύξηση των μεταβλητών συντελεστών πάνω από τη βέλτιστη παραγωγική δυναμικότητα καταλήγει σε υποαπασχόλησή της.

3.3.Οι φυσιοκρατικές απόψεις των Αρχαίων Ελλήνων

Οι φυσιοκρατικές απόψεις των αρχαίων Ελλήνων, οι οποίες είναι κοινές αργότερα και στη σχολή των Φυσιοκρατών με κύριο εκφραστή τον γάλλο οικονομολόγο και θεράποντα ιατρό του Λουδοβίκου του XV, Francois Quesnay(1694-1774), έχουν ως πυρήνα στην φιλοσοφία τους τον «φυσικό νόμο». Σύμφωνα μ' αυτόν ο αληθινός πλούτος προέρχεται μόνο από τη γη. Η βιομηχανία δεν μπορεί να οριστεί ως παραγωγική, γιατί επεξεργάζεται αγαθά που έχουν ήδη παραχθεί, ενώ το εμπόριο αφορά μόνο τη διακίνησή τους. Μπορεί οι θέσεις των σύγχρονων οικονομολόγων και των αρχαίων φιλοσόφων φυσιοκρατών να έχουν ελάχιστες διαφορές εξαιτίας των διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών συνθηκών των εκάστοτε εποχών, αλλά εν τούτοις η φιλοσοφία τους είναι συγκεκριμένη και βασίζεται στη ρήση του Σωκράτη, σύμφωνα με την οποία «η γεωργία είναι η μητέρα και η τροφός των άλλων τεχνών».

Ο Ξενοφών βασιζόμενος στις φυσιοκρατικές του απόψεις περί σπουδαιότητας της γεωργικής τέχνης, η οποία είναι η μοναδική κατ' αυτόν πηγή πλούτου, διευρύνει την οικονομική σκέψη με καινοτόμες για την εποχή του οικονομικές θεωρίες. Συγκεκριμένα, αναγνωρίζει την εργατική δύναμη ως έναν από τους δύο βασικούς συντελεστές παραγωγής και προσεγγίζει το νόμο των μη αναλογικών αποδόσεων των συντελεστών παραγωγής. Στο έργο του «*Οικονομικός*» μας παρουσιάζει τον Ισχύμαχο με το Σωκράτη να διαλέγονται

σχετικά με την απόδοση της γης. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα¹²⁷ διαφαίνεται ότι η απόδοση της γης δεν μπορεί να αυξάνει διαρκώς, όταν αυτή (η γη) παραμένει σταθερή ως συντελεστής παραγωγής, παρότι η εργατική δύναμη μεγαλώνει. Όταν η απόδοση της γης αρχίζει να μειώνεται, τότε επικαλείται τη συμβολή του πατέρα του σύμφωνα με την οποία είναι πιο συμφέρουσα η αγορά χέρσου, άρα ξεκούραστου αγρού παρά καλλιεργημένου, συνεπώς εξαντλημένης γης που η απόδοσή της θα είναι μειωμένη με τάση φθίνουσας απόδοσης.

Πάνω στις σκέψεις του Ξενοφώντα βασίζεται το επίκαιρο θέμα του συνδυασμού των συντελεστών παραγωγής και ειδικότερα ο νόμος των μη αναλογικών αποδόσεων. Σύμφωνα μ' αυτόν το νόμο στη χρησιμοποίηση των δύο αυτών συντελεστών, η ποσότητα του ενός δεν μπορεί συνεχώς να αυξάνει, όταν η ποσότητα του άλλου συντελεστή παραμένει σταθερή. Αυτό έχει ως απότοκο από ένα σημείο και μετά η απόδοσή τους ν' αρχίζει να μειώνεται. Το συγκεκριμένο νόμο ύστερα από πολλούς αιώνες διατύπωσε ο γάλλος φυσιοκράτης οικονομολόγος Turgot(1727-1781) μελετώντας τις αποδόσεις των γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Λίγα χρόνια αργότερα τον χρησιμοποίησε και ο D.Ricardo(1772-1823), προσπαθώντας να εξηγήσει την άνοδο των τιμών στα σιτηρά το 1814 στην Αγγλία. Επίσης, με το νόμο αυτό ασχολήθηκε και ο άγγλος φιλόσοφος και οικονομολόγος Stuart Mill(1806-1873) που τον περιόριζε όμως μόνο στον αγροτικό τομέα παραγωγής. Στις μέρες μας, όπως αποδεικνύεται, ο συγκεκριμένος νόμος διδάσκεται στα πανεπιστήμια όλου του κόσμου.

3.4.Η αγροτική οικονομία στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και οι ηθικοί προβληματισμοί

Με τα έργα του ο Ξενοφών επιδιώκει στην ουσία να μεταδώσει στο αναγνωστικό κοινό την πολύχρονη εμπειρία, την οποία απέκτησε ο ίδιος από

---

¹²⁷ Ξενοφών *Οικονομικός*, Κ', 22-24.

την επαφή του με τον αγροτικό βίο κατά την εικοσαετή παραμονή του στο Σκιλλούντα, κοντά στην Ολυμπία, όταν ήταν εξόριστος από την Αθήνα¹²⁸. Οι παραινέσεις του συνιστούν μια πρόταση διεξόδου από το σοβαρό οικονομικό πρόβλημα των Αθηνών, το οποίο είχε προκύψει μετά τη μάχη της Μαντινείας το 362 π. Χ., οπότε οι Αθηναίοι έπρεπε να στραφούν στη γεωργία προκειμένου να αποκτήσουν πόρους και χρήματα για να θρέψουν τους στρατιώτες και να καλύψουν τις οικονομικές τους ανάγκες. Κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π. Χ.) οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις αγροικίες και τα χωράφια τους¹²⁹, με αποτέλεσμα τη δραματική μείωση της πρωτογενούς παραγωγής¹³⁰, την ερήμωση της υπαίθρου και την καταστροφή της αγροτικής οικονομίας. Γι' αυτό η κεντρική ιδέα του έργου συνίσταται στην προτροπή του Ξενοφώντα να ασχοληθούν οι Αθηναίοι με την καλλιέργεια της γης και να διευθετήσουν τα ζητήματα του οίκου τους¹³¹.

Η Αθήνα στην αρχαιότητα δεν είχε γεωργική αυτάρκεια, κυρίως στα σιτηρά, γι αυτό και έκανε μεγάλες εισαγωγές από την περιοχή του Ευξείνου Πόντου. Από αυτό φαίνεται πόσο σημαντική ήταν και η σημασία του ελέγχου των στενών για την Αθήνα. Πολύ πιθανόν ο Ξενοφών να είχε υπόψη του αυτό κυρίως το θέμα, όταν πρότεινε την αύξηση της γεωργικής παραγωγής. Είναι όμως αμφίβολο αν στον περιορισμένο χώρο της Αττικής μπορούσε να υπάρξει μεγάλη δυνατότητα αύξησης.

Ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας υπαγορευόταν από την ίδια τη φύση της αθηναϊκής οικονομικής δραστηριότητας, η οποία βασιζόταν κυρίως στην καλλιέργεια της γης, στην παραγωγή των γεωργικών προϊόντων και στην εμπορική διακίνηση αυτών¹³². Έτσι, η καλλιέργεια της αττικής υπαίθρου αποτέλεσε από τον 7^ο αιώνα π. Χ. αφετηρία ανάπτυξης της αθηναϊκής αγροτικής οικονομίας, θέτοντας τις βάσεις για την οικονομική πρόοδο της πόλης.

---

¹²⁸ T. James Luce, *Ancient writers* 1982: 331.

¹²⁹ Θουκ. *Ιστορία*, 2., 14, 1: «Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπίθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἢ κατ' οἶκον ἐχρῶντο».

¹³⁰ Αποστολόπουλος, Καλδής, Γαλατούλα 2010: 18.

¹³¹ Ε. Δημητριάδου-Τουφεξή, 2007: 28.

¹³² Garnsey 1988: 105.

Η μορφολογία του εδάφους όχι μόνο δεν εμπόδισε τους αρχαίους Έλληνες να ασχοληθούν συστηματικά με την καλλιέργεια της γης, αλλά αποτέλεσε το εφαλτήριο ανάπτυξης άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως το εμπόριο και η βιοτεχνία. Στη βάση της διατροφής τους ήταν κυρίως τα δημητριακά, όπως το σιτάρι και το κριθάρι, τα οποία μαζί με την αμπελουργία και την ελαιουργία στήριζαν τη γεωργική οικονομία, της οποίας η αξία αντικατοπτρίζεται στις αττικές θρησκευτικές εορτές του 5^{ου} αι. π. Χ¹³³. Η ελληνική θεότητα της αγροτικής παραγωγής και της γονιμότητας ήταν η Δήμητρα¹³⁴, η οποία μαζί με την κόρη της, Περσεφόνη, λατρευόταν από τους αγροτικούς πληθυσμούς της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας¹³⁵. Η ιδιαίτερη θέση την οποία κατείχε η Δήμητρα στο παραδοσιακό πάνθεο της αρχαίας Ελλάδας αναδεικνύεται και από τους επιθετικούς προσδιορισμούς, τους οποίους διάφοροι συγγραφείς της απέδιδαν: «Δέσποινα»¹³⁶, «Ξανθή»¹³⁷, «Αιδοίη»¹³⁸, «Άνασσα»¹³⁹ και «Καρποφόρος»¹⁴⁰, ενώ σε αυτήν ήταν αφιερωμένη η γιορτή των Ελευσινίων. Με τη λατρεία της Δήμητρας ήταν συνδεδεμένη και η γιορτή του Διονύσου, θεού του κρασιού, που ήταν επίσης σημαντική καλλιέργεια των Αθηναίων. Η σπουδαιότητα του οίνου στην αττική αγροτική οικονομία φαίνεται και από την πληθώρα των εορτών προς τιμήν του θεού του, όπως τα Κατ' αγρούς Διονύσια, τα Λήναια, τα Ανθεστήρια και τα μεγάλα Διονύσια¹⁴¹.

Η κατάσταση την οποία περιγράφει ο Ξενοφών στον τομέα της αγροτικής οικονομίας είχε διαμορφωθεί κυρίως από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και στη συνέχεια της αγροτικής πολιτικής του

---

¹³³ Zaidman – Pantel 2009: 128-137.

¹³⁴ Nilson 1966:23.

¹³⁵ Πάχη 1998:32.

¹³⁶ Αριστοφ., *Θεσμοφοριάζουσαι*, 286: «Δέσποινα πολυτίμητε Δήμητερ φίλη καί Φερρέφαττα».

¹³⁷ Ομ. *Ιλιάδα*, Ε 500 «**ὄτε τε ξανθὴ Δημήτηρ 500**

κρίνη ἐπειγομένων ἀνέμων καρπὸν τε καὶ ἄχνας

¹³⁸ Ησίοδ., *Έργα και Ημέραι*, στ. 300-301 « φιλήη δέ σ' ἑυστέφανος Δημήτηρ [300](#) αἰδοίη».

¹³⁹ Ευρ. *Φοίνισσαι*, στ. 685: «Δαμάτηρ θεά, πάντων ἀνασσα, πάντων δε Γά τροφός».

¹⁴⁰ Αριστ. *Βάτραχοι*, στ. 384: « ἄγε νυν ἑτέραν ὕμνων ἰδέαν τὴν καρποφόρον βασιλείαν Δήμητρα θεὰν»..

¹⁴¹ Καργάκος 1996.

Κλεισθένη. Έως την εμφάνιση του Σόλωνα η κατάσταση για τους αγρότες της Αθήνας ήταν εξαιρετικά δύσκολη, καθώς ήταν υποχρεωμένοι να κρατούν μόνο το ένα έκτο της παραγωγής τους και αν υπήρχε ανάγκη δανεισμού θα γινόταν με εγγύηση το σώμα τους. Το 594/3 π. Χ. ο δήμος της Αθήνας, εκτάκτως όρισε νομοθέτη τον Σόλωνα. Στις μεταρρυθμίσεις του συγκαταλέγονται η κατάργηση των χρεών, η αύξηση των μέτρων και των σταθμών και η ενίσχυση του νομίσματος. Έτσι αφενός αναπτύχθηκαν οι μικρομεσαίοι γαιοκτήμονες, ενώ οι ακτήμονες ενθαρρύνθηκαν στην ενασχόληση με το εμπόριο και τη βιοτεχνία, τομείς που άρχισαν έκτοτε να αναπτύσσονται σταθερά.

Από το 561 π. Χ. και για είκοσι χρόνια περίπου στο πολιτικό προσκήνιο της Αθήνας δεσπόζει η μορφή του Πεισίστρατου. Πέρα από το γεγονός ότι υπήρξε ένας τυπικός τύραννος, η ιστορία του αναγνωρίζει ότι συνέβαλε σημαντικά στην ενίσχυση της γεωργίας. Σε γενικές γραμμές σεβάστηκε τους νόμους του Σόλωνα και πήρε μέτρα τέτοια που ενίσχυαν οικονομικά το λαό, όπως έγινε με τη δήμευση των γαιών που ανήκαν στους ευκατάστατους πολιτικούς του αντιπάλους και τη διανομή του στους Αθηναίους ακτήμονες. Θέσπισε, ακόμη, οικονομικά μέτρα υπέρ των αγροτών και των βοσκών, όπως ήταν ο δανεισμός με χαμηλούς τόκους, ενισχύοντας την ενασχόλησή τους με την καλλιέργεια της γης. Έτσι, η αγροτική οικονομία παρέμεινε σημαντική, ακόμη και την κλασική εποχή¹⁴². Ωστε, μέχρι και την εποχή του Ξενοφώντα φαίνεται ότι οι αγροτικές τεχνικές παρέμειναν σταθερές, αν και οι δεσμοί του ανθρώπου με τη γη άρχισαν ήδη από τότε να μεταβάλλονται¹⁴³.

Έκτοτε έως και σήμερα ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα είναι ένας τομέας ιδιαίτερα σημαντικός, διότι αποτελεί έναν από τους βασικούς κινητήριους μοχλούς της ελληνικής οικονομίας. Στις μέρες μας όμως παρουσιάζει ενδογενή προβλήματα, όπως το αυξημένο κόστος παραγωγής και η αντίστοιχη χαμηλή ανταγωνιστικότητα, που οφείλονται κυρίως στη μικρού μεγέθους εκμετάλλευση, στον πολυκερματισμό της αγροτικής γης, στο αυξημένο κόστος των εισροών και στη μεγάλη διαφορά των τιμών παραγωγού και καταναλωτή. Επιπλέον, οι δυσκολίες διάθεσης των προϊόντων λόγω διεθνών εμπορικών συγκυριών, η εξαρτώμενη από τα καιρικά φαινόμενα

¹⁴² Claude Mosse, Annie Schnapp –Gourbeillon 2008:358.

¹⁴³ Claude Mosse, Annie Schnapp – Gourbeillon: 359-360.

ποσότητα της παραγωγής, η ποιοτική υστέρηση των προϊόντων εξαιτίας προβλημάτων στην εφαρμογή των κανόνων τυποποίησης, συσκευασίας και ελέγχου ποιότητας, η έλλειψη κατάλληλων υποδομών και, τέλος η εισαγωγή χαμηλού κόστους προϊόντων από γείτονες χώρες¹⁴⁴. Για τους λόγους αυτούς η συμμετοχή του γεωργικού προϊόντος στη δημιουργία του Α.Ε.Π της χώρας μας την τελευταία δεκαετία παρουσιάζει μια συνεχή πτωτική τάση¹⁴⁵.

Για να έχουμε μια εικόνα της κατάστασης που επικρατεί σήμερα στο χώρο της αγροτικής οικονομίας, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι στον χώρο αυτό απασχολείται σύμφωνα με μετρήσεις του έτους 2010-2011 550.000 άτομα, ήτοι το 12,44% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της χώρας¹⁴⁶. Από προγενέστερες μετρήσεις (2007) φαίνεται ότι το 57% του πληθυσμού αυτού είναι πάνω από 45 ετών, οι οποίοι βαθμιαία θα αποχωρήσουν από την ενεργό δράση, ενώ οι νεότερες γενιές σταδιακά ολοένα και ελαττώνονται. Η χρησιμοποιούμενη γεωργική γη το 2009 υπολογιζόταν σε 38,2 εκατομμύρια στρέμματα περίπου και 860.000 αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η σημαντικότερη καλλιέργεια της χώρας το 2010 ήταν τα σιτηρά, που αντιστοιχεί στο 30% περίπου της γεωργικής γης. Επίσης, μια από τις κυριότερες αγροτικές καλλιέργειες είναι η καλλιέργεια βαμβακιού, η οποία ταυτόχρονα στηρίζει μια σειρά σημαντικών μεταποιητικών γεωργικών βιομηχανιών και παράλληλα αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα. Σημαντική θέση κατέχει επίσης, η ελαιοκαλλιέργεια και ελαιοπαραγωγή, ενώ τα οπωροκηπευτικά συνιστούν για την ελληνική γεωργία τομέα ζωτικής σημασίας δεδομένων και των ευνοϊκών εδαφοκλιματικών συνθηκών της χώρας μας.

Από την άλλη παρατηρείται μια πληθώρα ανασταλτικών παραγόντων, που θα πρέπει να εκληφθούν σοβαρά υπόψη προκειμένου για την ενίσχυση του αγροτικού τομέα. Κατ' αρχήν, το μικρό μέγεθος των ελληνικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων επιδρά αρνητικά στο κόστος παραγωγής, στο εισόδημα και στην απασχόληση των παραγωγών. Το γεγονός ότι οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις είναι διάσπαρτες στον ελληνικό γεωγραφικό χώρο έχει ως αποτέλεσμα να παρατηρούνται σοβαρές επιπτώσεις στο παραγόμενο προϊόν,

---

¹⁴⁴Καδίτη, Νίτση 2010:263.

¹⁴⁵ ΕΛ. ΣΤΑΤ 2004-2010.

¹⁴⁶ ΠΑ.ΣΕ.ΓΕ.Σ. 2011.

όπως το υψηλό κόστος, προβλήματα τυποποίησης, δυσκολία παροχής υπηρεσιών από την κρατική μέριμνα. Παράλληλα παρατηρείται χαμηλή κινητικότητα στο επενδύσιμο στη γη κεφάλαιο, όπως και στην ίδια την αγροτική ενασχόληση, που δεν έχει εξειδικευμένο χαρακτήρα και ελκυστικές απολαβές. Σε μεγάλο ποσοστό το ανθρώπινο δυναμικό της ελληνικής γεωργίας χαρακτηρίζεται από γήρανση, χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, υποαπασχόληση και πολυαπασχόληση, όπως αποδεικνύεται από στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας.

Αν οι μετρήσεις για τη σύγχρονη Ελλάδα είναι σωστές, τότε το συμπέρασμα είναι πως η παραγωγικότητα της γεωργίας είναι εξαιρετικά χαμηλή. Έχει παρατηρηθεί, σύμφωνα με μετρήσεις του 2010, ότι η συνεισφορά της γεωργίας στο Α.Ε.Π αντιστοιχεί περίπου στο 4,5%.

Με τη γεωργία παράγονται προϊόντα που προορίζονται για τη διατροφή των ανθρώπων, των οικόσιτων ζώων αλλά και μερικά που προορίζονται για την παραγωγή άλλων ειδών προϊόντων ως και βιοκαυσίμων, τα τελευταία χρόνια κυρίως. Η γεωργία θεωρείται ότι ήταν το κλειδί για την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού και την ανάπτυξη του πολιτισμού, αφού η γεωργία και η κτηνοτροφία δημιούργησαν πλεονάσματα τροφίμων που επέτρεψαν και την αύξηση του πληθυσμού και την εξέλιξη του πολιτισμού. Κάποιου είδους γεωργικών δραστηριοτήτων έχουν παρατηρηθεί και σε μερικά είδη μυρμηγκιών και τερμιτών, αλλά μιλώντας για γεωργία, εννοούμε βασικά ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η ιστορία της γεωργίας πάει πίσω αρκετές χιλιάδες χρόνια και η ανάπτυξή της οδηγήθηκε και καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις κλιματικές διαφορές, τις κουλτούρες και την υφιστάμενη σε αυτές τεχνολογία. Ωστόσο, όλη η γεωργία βασίζεται σε τεχνικές επέκτασης και διαχείρισης εδαφών κατάλληλων για την ανάπτυξη των εξημερωμένων φυτικών ειδών. Αυτό πολλές φορές απαιτεί μορφές άρδευσης, αποστράγγισης, οριοθέτησης και προστασίας των καλλιεργούμενων εδαφών. Στον «ανεπτυγμένο» κόσμο, η βιομηχανική γεωργία που βασίστηκε σε μεγάλης κλίμακας μονοκαλλιέργειες έγινε το κυρίαρχο σύστημα σύγχρονης γεωργίας, παρόλο που υπάρχει μια ανοδική υποστήριξη για εναλλακτικές μορφές γεωργίας (π. χ. βιολογική γεωργία).

Η σύγχρονη αγρονομία, η ανάπτυξη υβριδίων, ζιζανιοκτόνων, παρασιτοκτόνων, λιπασμάτων και άλλων τεχνολογικών βελτιώσεων έχει αυξήσει ποσοτικά τις σοδιές από τη γεωργική καλλιέργεια, αλλά ταυτόχρονα προκάλεσε μια ευρεία οικολογική βλάβη στο περιβάλλον και είχε αρκετά αρνητικά αποτελέσματα στην ανθρώπινη υγεία. Η πολύ εκτεταμένη κτηνοτροφία αύξησε ομοίως την παραγωγή κρέατος, αλλά δημιούργησε προβλήματα σχετικά με τη σκληρότητα κατά των ζώων, βλάβες στην ανθρώπινη υγεία, από την κατάχρηση αντιβιοτικών, αυξητικών ορμονών και άλλων χημικών από τη βιομηχανία παραγωγικής προϊόντων κρέατος.¹⁴⁷

Δεδομένων των προβλημάτων αυτών ο συνδυασμός μιας πολιτικής ανάπτυξης της υπαίθρου με την πολιτική στήριξης της γεωργίας στο πλαίσιο μιας ευρύτερης αναπτυξιακής στρατηγικής αποτελεί εμφανή ανάγκη των καιρών για τη χώρα μας. Εκτός, όμως, από αυτό κρίνεται απαραίτητη άμεση λήψη χρηστικών μέτρων, τα οποία θα βελτιώσουν τις υποδομές του αγροτικού τομέα σε υλικό και σε ανθρώπινο κεφάλαιο, θα μειώσουν το κόστος και θα αυξήσουν την αποδοτικότητα των συντελεστών της αγροτικής παραγωγής. Με βάση αυτές τις διαπιστώσεις θα πρέπει να αναληφθεί μια μακροπρόθεσμη προσπάθεια, η οποία θα περιλαμβάνει το σχεδιασμό και την εφαρμογή ενός σχεδίου βελτίωσης της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ελληνικής γεωργίας. Τέλος σε ένα συνεχώς εντεινόμενο ανταγωνιστικό περιβάλλον, η αξιοποίηση της νέας τεχνολογίας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάδειξη των συγκριτικών πλεονεκτημάτων και τη μείωση του κόστους των εμπορικών συναλλαγών.

---

¹⁴⁷ [https://el.wikipedia.org/wiki/Γεωργία_\(δραστηριότητα\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Γεωργία_(δραστηριότητα)).

4.Συμπεράσματα

Τα ζητήματα ενασχόλησης της Οικιακής Οικονομίας αντιλαμβάνεται κανείς ότι έχουν πρακτικό χαρακτήρα, καθώς δύναται να εφαρμοστούν άμεσα στην καθημερινή ζωή του ανθρώπου από την παιδική του ηλικία ως το βαθύ γήρας. Αυτό αναδεικνύει ο Ξενοφώντας στον «*Οικονομικό*», ενώ παράλληλα, τονίζει την ανάγκη για εκπαίδευση στα αντίστοιχα ζητήματα. Η ανάγκη αυτή διαφαίνεται εμφανώς από τους διαλόγους του Σωκράτη με τον Κριτόβουλο και τον Ισχόμαχο. Επομένως, η ανάγκη για εκπαίδευση στα ζητήματα ενασχόλησης της Οικιακής Οικονομίας, όπως αυτή προκύπτει από τον «*Οικονομικό*», θεμελιώνει την παιδαγωγική διάστασή της.

Επιπροσθέτως, η ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδίδεται πλέον σε ζητήματα που αφορούν την Οικιακή Οικονομία, όπως: η οικογένεια, η οργάνωσή της, τα οικονομικά της, η καταναλωτική της συμπεριφορά, η διατροφή, η αγωγή υγείας και το περιβάλλον, αναδεικνύει τη σημαίνουσα παιδαγωγική της διάσταση, η οποία με την πάροδο του χρόνου γίνεται αντιληπτή και ευρύτερα αποδεκτή σε εκπαιδευτικό και κοινωνικό επίπεδο.

Ο «*Οικονομικός*» του Ξενοφόντα περιέχει όλα τα στοιχεία των απαρχών της επιστήμης της Οικιακής Οικονομίας. Βασικός σκοπός του συγκεκριμένου ηθικολογικού έργου είναι γενικά η προβολή της «αρμονικής οικογενειακής ζωής και η αρμόζουσα διαχείριση των φυσικών, οικονομικών

και ανθρωπίνων πόρων στα πλαίσια του οίκου»¹⁴⁸. Συνεπώς, ο «Οικονομικός» δεν αποβλέπει μόνο στη διαχείριση των οικονομικών για την εξασφάλιση της τροφής αλλά, επίσης, στην κάλυψη όλων των αναγκών, στην αντιμετώπιση τυχόν μελλοντικών οικονομικών δυσχερειών, καθώς και στην εξοικονόμηση τόσο των υλικών όσο και των ηθικών μέσων.

Βέβαια, αν τα οικονομικά αγαθά της οικογένειας θεωρούνταν τον 4^ο αιώνα κυρίως όσα προέρχονταν από την αγροτική ή την οικιακή παραγωγή, κατά τη σημερινή εποχή πρέπει να προστεθούν και η ενεργειακή διαχείριση του περιβάλλοντος, η εξοικονόμηση υλικών πόρων και η αειφόρος ανάπτυξη. Αυτά τα τελευταία γνωστικά αντικείμενα, που η σύγχρονη οικιακή οικονομία εξετάζει επισταμένως σε συνδυασμό με τις λοιπές φυσικές και οικονομικές επιστήμες, δεν ήταν ακριβώς μέσα στην αντίληψη του Ξενοφώντα για την οικιακή διαχείριση. Αυτό όμως δεν μπορεί να αποτελεί ψόγο για το συγκεκριμένο έργο καθώς μια τέτοια αντίληψη θα αποτελούσε ξεκάθαρο αναχρονισμό. Όμως οι ξεκάθαρες απόψεις του συγγραφέα απάνω σε τόσα πολλά θέματα οικονομίας, διοίκησης, γεωπονίας και ορθής διαχείρισης του χώρου, του χρόνου, και των σχέσεων καθιστούν τον ίδιο και το έργο του ένα σπουδαίο και διαχρονικό σημείο αναφοράς για όλους σχεδόν τους μετέπειτα επιστημονικούς κλάδους που ανεπτύχθησαν στη Δύση.

Ο αγροτικός τομέας πάντοτε διαδραμάτιζε σημαίνοντα ρόλο στη συγκρότηση και στην εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας εξαιτίας της νευραλγικής θέσης που κατέχει στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό ο Ξενοφών στον «Οικονομικό» το ανέδειξε θέτοντας τις βάσεις, προκειμένου να στηριχθεί το θεωρητικό οικοδόμημα της οικονομικής επιστήμης. Η πρωτοτυπία του «Οικονομικού», αλλά και η προσφορά του στην πρώιμη θεμελίωση των βασικών αρχών της Οικιακής Οικονομίας έγκειται στο γεγονός ότι πρώτος ο Ξενοφών συνειδητοποίησε τη σπουδαιότητα της ορθολογιστικής διαχείρισης του οίκου, αφιερώνοντας ένα εξειδικευμένο έργο στη διερεύνηση της έννοιας, του σκοπού, των βασικών αρχών και των μεθόδων, με τις οποίες εξασφαλίζεται η εύρυθμη και αρμονική λειτουργία της οικογένειας ως παραγωγικής μονάδας.

---

¹⁴⁸Κ. Αποστολόπουλος, *Οικιακή οικονομία, Ιστορική διαδρομή, Φιλοσοφική θεώρηση, Εισαγωγή στη σύγχρονη ανθρωποοικολογία*, εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2009, σ. 150.

Ο αγροτικός τομέας δεν έπαυσε ποτέ να επιτελεί την ιδιαίτερα σοβαρή αποστολή του, η οποία συνίσταται στον πορισμό των βασικών ειδών διατροφής του ανθρώπου, αλλά και πρώτων υλών που προορίζονται για περαιτέρω επεξεργασία. Η φθίνουσα, ωστόσο, προσαρμοστικότητα της ελληνικής γεωργίας, η οποία παρατηρείται τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια υποδηλώνει την ανεπαρκή αγροτική πολιτική που ασκήθηκε σε εθνικό επίπεδο. Γι' αυτό το λόγο απαιτείται η χάραξη μιας στρατηγικής συνεκτικής εθνικής πολιτικής, η οποία ως κύριο μέλημα θα έχει την διαρθρωτική αλλαγή των θεσμικών αγροτικών δομών, τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας και την ορθολογική διαχείριση των πόρων. Με αυτές τις προϋποθέσεις θα επιτευχθεί η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική αναβάθμιση του αγροτικού κόσμου, η οποία θα συντελέσει στο ξαναζωντάνεμα της ελληνικής υπαίθρου και θα οδηγήσει στην αιεφόρο ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας.

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι σήμερα ζούμε σε μια ηθικοοικονομική κρίση, καθώς αποδομούνται βασικές πτυχές του κοινωνικού ιστού με αποτέλεσμα να επηρεάζεται το πολιτισμικό υπόβαθρο και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας των μελών της κοινωνίας.

Η αρχαία ελληνική γραμματεία προσφέρει διάφορες προτάσεις που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν διόδους για έξοδο από την κρίση. Ενδεικτικές, αλλά και ξεχωριστές είναι οι θέσεις του Ξενοφώντα. Στον «Οικονομικό» κάνει λόγο για διαίρεση της εργασίας ανάλογα με τις ικανότητες του καθενός, ώστε να υπάρχουν τα καλύτερα αποτελέσματα(II, 14-18). Επιπλέον, ο Ξενοφών διατυπώνει μια ενδιαφέρουσα άποψη για τον πλούτο, ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα, την εποχή της κρίσης, και αυτό γιατί θεωρεί πως ο πλούτος δεν περιορίζεται στα υλικά αγαθά. Πλούτος είναι οι πραγματικοί φίλοι(I, 14), επειδή ακριβώς συνδράμουν στην ευημερία του προσώπου.

Οι παραπάνω αντιλήψεις του Ξενοφώντα είναι βαθύτατα εξίσου ηθικές και οικονομικές και μας δείχνουν ένα μονοπάτι που σήμερα, λόγω της πίεσης και της σύγχυσης που έχει προκαλέσει η κρίση, τείνουμε να παραβλέπουμε. Αντιμετωπίζουν τον άνθρωπο ως πρόσωπο και ως πολίτη, δηλαδή ως συνολική προσωπικότητα, και γι' αυτό έχουν ισχύ ακόμα και σήμερα.

Όπως βλέπουμε, η συνεισφορά των αρχαίων Ελλήνων στην ανάπτυξη της οικονομικής σκέψης είναι αδιαμφισβήτητη. Ακόμη και σήμερα

μας εκπλήσσει η πρωτοπορία και η διορατικότητα της σκέψης των προγόνων μας. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία στο ότι η ενασχόληση των αρχαίων Ελλήνων με τα οικονομικά θέματα αποτέλεσε πρόδρομο της μικροοικονομικής, της μακροοικονομικής, της νομισματικής πολιτικής, καθώς και της οικονομικής επιστήμης γενικότερα.

5.Πηγές

Αισχίνου Κατά Τιμάρχου

Αισχύλου Χοηφόροι

Αριστοτέλους Οικονομικών

Αριστοτέλους Ηθικά Ευδήμεια

Αριστοτέλους Πολιτικά

Αριστοφάνη Βάτραχοι

Αριστοφάνη Θεσμοφοριάζουσαι

Ευριπίδου Άλκηστις

Ευριπίδου Ανδρομάχη

Ευριπίδου Φοίνισσαι

ΗΣίοδου Έργα και Ημέραι

Θουκυδίδη Ιστορία

Ξενοφώντος Απομνημονεύματα

Ξενοφώντος Ιππαρχικός

Ξενοφώντος Οικονομικός

Ξενοφώντος Περί Ιππικής

Ξενοφώντος Πόροι ή Προσόδων

Ομήρου Ιλιάδα

Πλάτωνος Νόμοι

6.Βιβλιογραφία

Αβαγιάνου Αφ., « *Ο Ξενοφών Πηγή Πληροφοριών για τις Θρησκευτικές Αντιλήψεις της Εποχής του. Θρησκευσιολογική Συμβολή*», Θεολογία ΝΗ', 1987.

Αμπελιώτης Κ., Κ. Αποστολόπουλος, Ε. Γεωργιτσογιάννη, Μ. Γιαννακούλια, Ε.Κροκίδη, Σ. Προβατάρη, Α. Σαίτη, «*Οικιακή Οικονομία Β' Γυμνασίου*», ΟΕΔΒ, Αθήνα 2012.

Αποστολόπουλος, «*Οικιακή οικονομία ,Ιστορική διαδρομή, Φιλοσοφική θεώρηση ,Εισαγωγή στη σύγχρονη ανθρωποοικολογία* », εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2009.

Αποστολόπουλος Κ., Ε., Γεωργιτσογιάννη, Αν. Κανέλλου, Αν Σαίτη, Δ. Σδράλη, Δ. Τριάδη,« *Οικιακή Οικονομία Α΄ Γυμνασίου*», ΟΕΔΒ, Αθήνα 2011.

Αποστολόπουλου Κ.,« *Οικιακή Οικονομία: Ιστορική και Φιλοσοφική Θεώρηση*», εκδ. Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου, Αθήνα 1998.

Αποστολόπουλου Κ., Π. Καλδή, Ι. Γαλατούλα, «*Αγροτική Οικονομική*», εκδ. Ελληνοεκδοτική, Αθήνα 2010.

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, ΣΤ΄, Β 1.

Αρκουδόγιαννης Κ., «*Ο Ξενοφών ως Οικονομολόγος*», Θεσσαλονίκη 1960.

Δημητριάδου Ε.-Τουφεξή, «*Ξενοφών Οικονομικός*», εκδ. Ζήτρου, Αθήνα 2007.

Δουκάκης Β., «*Το Χρήμα Στην Ελληνική Αρχαιότητα*», εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997.

Δημητριάδου Ε.-Τουφεξή, «*Ξενοφών Οικονομικός*», εκδ. Ζήτρου, Αθήνα 2007.

ΕΛ. ΣΤΑΤ, Οικονομικοί λογαριασμοί γεωργίας, 2004-2010 προσωρινά στοιχεία, 2^η εκτίμηση 2010.

Θεριανός Ν. Κώστας και Φωτόπουλος Δ. Νίκος: «*Βασικές Αρχές Κοινωνικών Επιστημών*», Β΄ Γενικού Λυκείου, ΥΠΕΠΘ, εκδ. ΙΤΥΕ-ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ, 2014.

Θεοδωρακόπουλος Ι., «Η Ακμή της Ελληνικής Φιλοσοφίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Γ2, Αθήνα 1971, 455-456.

Καδίτη Ε., Ε. Νίτση, «Ο αγροτικός τομέας στην Ελλάδα», εκδ. Κέντρου Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 2010.

Καζαντζάκης Ν. – Κακριδής Ι. Θ.,(από μτφρ.), «Ομήρου *Ιλιάς*» (ed. D. B. Monro and T. W. Allen, Oxford 1920).

Κακριδής Ι., « Ιστοριογραφία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Γ2, Αθήνα 1971, 440-447.

Καργάκος Σαρ., «Η γένεση του δράματος, Το αποκορύφωμα της θεατρικής τέχνης», Οικονομικός Ταχυδρόμος, Ιανουάριος 1996.

Κονταράτου Α, «Ξενοφών, Αρχαίος θεμελιωτής της σύγχρονης διοίκησης», εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ., Αθήνα 1996.

Κοραή Αδ.,« Αριστοτέλους Πολιτικά τα σωζόμενα Εν Παρισίοις 1821. Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς», Β΄, Μ.Ι.Ε.Τ.

Κουτρούμπα Κ., Κ. Αποστολόπουλου, «Η Οικιακή Οικονομία στην Αρχαία Ελλάδα και οι Απαρχές της Σύγχρονης Ανθρωποοικολογίας» μέσα από τις γραπτές μαρτυρίες των: Ομήρου, Ησιόδου, Ηροδότου, Ξενοφώντα, Αριστοτέλη – Home economics in ancient Greece and the origins of modern human ecology:through the written testimonies of:Homer, Hesiod, Herodotus, Xenophon, Aristotle,εκδ. Σταμούλη, Αθήνα 2003.

Μαρκαντωνάτος Γερ., «Ξενοφώντος *Ελληνικά*», Για την Α΄ Λυκείου, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1996.

Μερεντίτης Κ. «Ξενοφών Άπαντα» τόμ.11 *Οικονομικός, Πόροι*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1992.

Μπαλόγλου Χρ. Π., Αριστοτ., «*Περί Συμβιώσεως Ανδρός και Γυναικός*», ο Αριστοτέλης και η Οικονομική Επιστήμη. Σύμμεικτα Ιστορικά και Οικονομικά, Θεσσαλονίκη 2012.

Μπαλόγλου Χρ. Π., «*Η Περί Δουλείας Θεωρία στο έργο «Οικονομικά» του ΨευδοΑριστοτέλους*», Παρνασσός(2000), Αθήνα 2013.

Μπαλόγλου Χρ. Π., «*Οικονομία και Τεχνολογία στην Αρχαία Ελλάδα*», Ακαδημία Αθηνών, Γραφείο Οικονομικών Μελετών, Αθήνα 2006.

Μπαλόγλου Χρ. Π., «*Η Περί Δουλείας Θεωρία στο Έργο «Οικονομικά*», Αθήνα 2006.

Μπαλόγλου Χρ. Π., «*Οι Αρχαίοι Έλληνες για τους Οικονομικούς Κινδύνους και την Κάλυψή τους*», Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών 2004.

Μπαλόγλου Χρ. Π., εις Φιλόδημος, «*Περί Οικονομίας*», Απόδοσις ΕΥ. Μανιάτης, πρόλογος-σχόλια Μπαλόγλου Χρ. Π., εκδ. Ελεύθερις Σκέψις, Αθήνα 1994.

Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.

Παντελάκη Εμμ. στο έργο «*Ξενοφώντος Οικονομικός*», αρχαίον κείμενον, εισαγωγή-μετάφραση-σημειώσεις, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1939.

Παπασλιώτης Π., Μεγάλοι Πολιτισμοί, Αρχαία Αίγυπτος, Εθνική Τράπεζα,[περιοδικό] 06, μτφρ. Δημήτρης Κορίζης *Ημερησία Α.Ε.Ε.*, 2010.

Παπασλίωτης Π., Μεγάλοι Πολιτισμοί, Αυτοκρατορία των Αζτέκων, Εθνική Τράπεζα,[περιοδικό] 05, μτφρ. Δήμητρα Παπαβασιλείου *Ημερησία* Α.Ε.Ε., 2010.

ΠΑ.ΣΕ.ΓΕ.Σ., «*Η κατάσταση του αγροτικού τομέα, Εξελίξεις – Προβλέψεις – Προτεραιότητες*», Αθήνα, Σεπτέμβριος 2011.

Πάχη Π., «*Δήμητρα καρποφόρος*»: *Θρησκεία και αγροτική οικονομία του αρχαιοελληνικού κόσμου*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1998.

Πελεγρίνη Θ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας – «Οι Έννοιες, οι Θεωρίες, οι Σχολές, τα Ρεύματα και τα Πρόσωπα*», εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

Πέννα Β., «Εισαγωγή», στο Β. Πέννα (επιμ.). «*Χαλκούς Ένεκα Αλλαγής*», ο Άγνωστος κόσμος των Χάλκινων Νομισμάτων, Κοινοφελές Ίδρυμα Κοινωνικού και Πολιτιστικού Έργου, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006.

Πετρόπουλος Δημ., «Ο Ιδιωτικός Βίος των Ελλήνων» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Β, Αθήνα 1971, 469.

Σακελλαρίου Μ., «Παλαιές και Νέες Ελληνικές Δυνάμεις, Θηβαίοι, Αθηναίοι, Μακεδόνες» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Γ2, Αθήνα 1971, 10-11.

Σακελλαρίου Μ., «Η Αποκρυστάλλωση του Ελληνικού Κόσμου, Εθνική και Πολιτική Ανασύνταξη (1125-700 π. Χ.)» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Β, Αθήνα 1971, 35-42.

Σακελλαρίου Μ., «Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτεία», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Γ2, Αθήνα 1971, 182,183,187.

Σακελλαρίου Μ., «Η Ακμή του Αρχαϊκού Ελληνισμού, Οικονομική, Κοινωνική και Πολιτική Εξέλιξη των Ελληνικών Κρατών», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* Α.Ε. Εκδοτική Αθηνών, τόμ. Β, Αθήνα 1971, 205,207-217.

Στοβαίος, Καλλικράτιδα *Ανθολόγιον*, νε΄19.

ΦΕΚ 304B/13-03-2003.

Χουμανίδης Λ.Θ., «*Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος*», τόμ. Α΄, εκδ. Παπαζήσης, Αθήναι 1990.

Austin M. Michel, Vidal-Naquet Pierre, «*Οικονομία και Κοινωνία στην Αρχαία Ελλάδα*», μτφρ. Κουκούλιος Τ., εκδ. Δαίδαλος (Ζαχαρόπουλος Ι.), Δεκέμβριος 1998.

Bandaloucas C., «The first manifestations of the management thought and movement during the Greek Antiquity», *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Α.Π.Θεσσαλονίκης* 15, 1969.

Claude Mosse, Annie Schnapp –Gourbeillon, «*Επίτομη ιστορία της αρχαίας Ελλάδας 2000 – 31 π. Χ.* », εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2008.

Garnsey P., «*Famine and Food Supply in the Graeco- Roman World: responses to risk and crisis*», Cambridge University Press, Cambridge 1988.

Lesky A. *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* εκδ. οίκος Αφών Κυριακίδη Κων. Μελενίκου 11, Θεσσαλονίκη 1978.

Macdowell D.M., «The Oikos in Athenian Law», *Classical Quarterly* 39, 1989. «Για μία διάκριση των όρων «οίκος» και «οικία» στην Αθήνα.

M. Nilson, «*Ελληνική λαϊκή θρησκεία*», μτφρ. Ι. Θ. Κακριδή, εκδ. Εστία, Αθήνα 1966, σ. 23).

Reumann J.H.P., «The use of Oikonomia and Related terms in Greek Sources to about A.D.100 as a background for patristic applications», *Εκκλησιαστικός Φάρος* ΞΑ, 1979.

T. James Luce, «*Ancient writers: Greece and Rome* », Vol I, Charles Scribner's Sons, New York 1982.

Wilhide E., «*The New Home Book. Designing and Transforming your Living Space*», Time-Life Books, London 2002.

Zaidman B.L.– P. S. Pantel, «*Η θρησκεία στις ελληνικές πόλεις της κλασικής εποχής*», μτφρ. Κ. Μπούρα, Αθήνα 2009 .

7. Διαδικτυακοί Τόποι

[https://el.wikipedia.org/wiki/Γεωργία_\(δραστηριότητα\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Γεωργία_(δραστηριότητα)).

<http://users.uoa.gr/~nektar/arts/tributes/omhros/il.htm>.

